

91

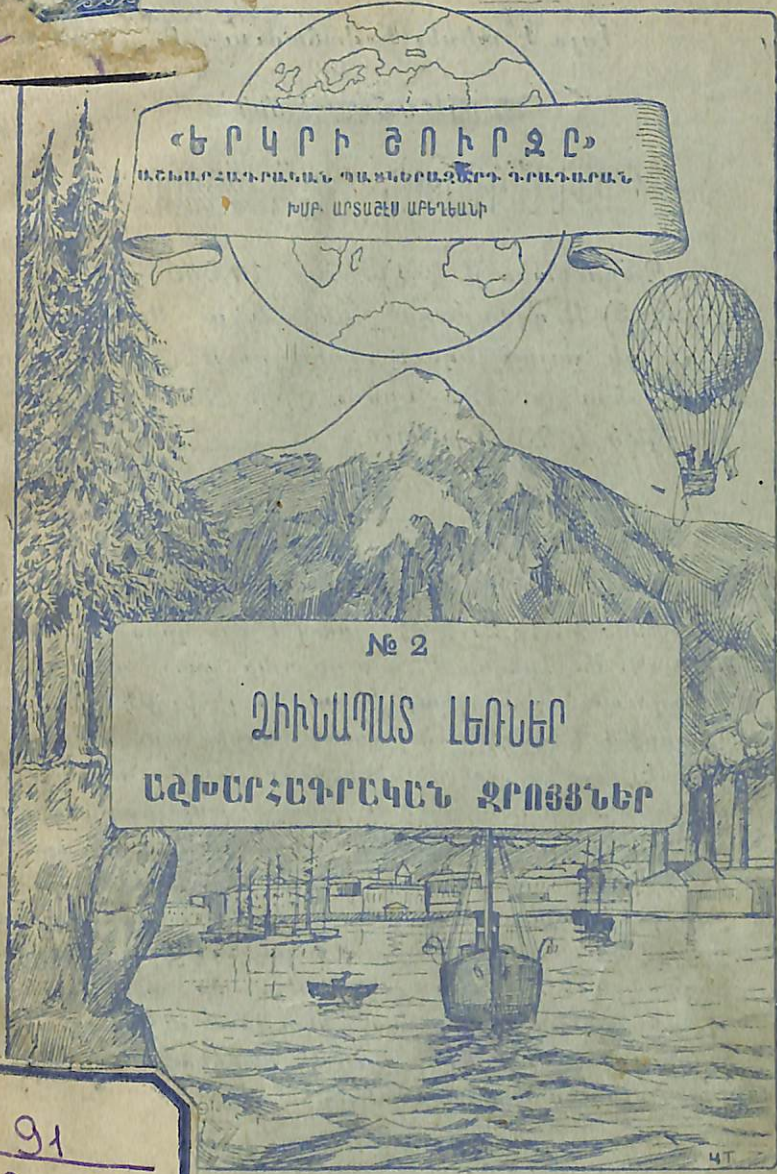
2-69

1909

94

1525

«ԵՐԿՐԻ ՇՈՒՐՁԸ»
 ԱՆՆԱԲԱՆՈՒՄԸ ԳՐԱԳՐԱԳՐՈՒՄԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
 ԻՍԲԱՆՍՏԱՆԻ ԱՐԵՎԵԼԻ

№ 2
 ԶԻՒՆԱՊԱՏ ԼՆՈՒՆԵՐ
 ԱԶԻԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

ԿՐԵՆ Է 20 ԿՐԿ.

91
 2-69

41

Հոյս է տեսել և վաճառուում է

ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՌԳՐՔՈՅՎԸ

Պարունակում է 1) մօտ 10,000 բառերի ցանկ, 2) Ուղղագրական կանոններ: Օժանդակ ձեռնարկ հայոց լեզուի ուղղագրութիւնը սովորելու համար. 191 երես: Գինը 30 կոպէկից իջեցրած է 20 կոպէկի:

Պ. Ղազարոս Աղայեանը «Սուրճանդակ»-ի 1909 թ. № 27-ի մէջ գրում է այս գրքոյկի մասին. «Պ. Ա. Աբեղեանի այս գրքոյկը շատ գեղեցիկ է կազմած և շատ պիտանի կարող է լինել թէ ուսուցիչների և թէ մանաւանդ ուսանողների համար: Ցանկալի է, որ մեր ուսուցիչները ձեռքի տակ ունենան և իրենց աշակերտներին էլ ոչ միայն խորհուրդ տան, այլ և պարտաւորեցնեն զնել և օգուտ բաղել թէ բարարանից և թէ ուղղագրական կանոններից... Իր մատչելի գնով, յոյս ունենք, հեշտութեամբ կտարածւի և շուտով կունենայ իր երկրորդ տպագրութիւնը աւելի ընդարձակ... Ի վերջոյ յաջողութիւն եմ ցանկանում պ. Աբեղեանին իր նոր ձեռնարկութեան մէջ, որ ըստ ամենայնի ուղիղ շաղի վրայ է կանգնած մայրենի լեզուի ուսուցման վերաբերմամբ»:

Handwritten signature and number 1525

«ԵՐԿՐԻ ՇՈՒՐՁԸ»

աւխարհագրական պատկ. գրադարան

№ 2:

ԶԻՆԱՊԱՏ ԼԵՌՆԵՐ

ԱՂԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
ԷԼԵԲԵՆԱՄԵՐԻ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Վ. ԱՂԱՆԵՆՍԵՐԻ, ՊՈԼԻՑ 7
1909

Դ Է Պ Ի Մ Ա Ս Ի Ս

I.

1. 1903 թ. սեպտեմբերի 18-ին սկսեց մեր խմբի վերբերը գէպի Մասիս կամ Արարատ սարի գագաթը:

Սմբի առաջից գնում էին բեռնակիր բիւր-դերը՝ ծանրոցները կապած թիկունքներին. նրանք բարձրաձայն աղաղակ—խօսակցութիւնով թնդացնում էին ձորանովիտը: Նրանց ետևից դանդաղ առաջ էին շարժւում մի քանի ձիաւորներ արշաւախմբի անդամներից, որոնց մէջ էի և ես: Մեր ետևից ոտքով, ալպեան երկայն գաւազանները ձեռքերին, գալիս էին արշաւախմբի մնացած անդամները:

Երկու ժամ անընդհատ բարձրանալուց յետոյ՝ մենք հասանք մի բարձրադիր, լայն տափարակի. սրա եզերքին, ուղիղ ձորագլխի վրայ, կանգնած է մի ահագին միապաղաղ քարաժայռ. սև է նա և փայլուն, կարծես դիտմամբ յղկւած ու կոկւած կողերով:

Ես աներկիւղ նստում եմ ժայռի գագաթին ու հայեացքս ուղղում գէպի վայր: Իմ առաջ բացւում է մի անսահման տարածութիւն, որի ուղիղ մէջ տեղում կանգնած է Փոքր Մասիսը՝ իր լայն հիմքից հաւասարապէս գէպի վեր, գէպի կոնաձև գագաթը բարձրացող կողերով: Այժմ

ես տեսնում եմ նրա հրաբխային բաժակի (բերանի, խառնարանի) բոլորակ, կարծես մարդկային ձեռքով քաշած, կանոնաւր շրջագծի մեծ մասը, որի կենտրոնում բարձրանում են գորշ-դեղնաւուն, լեռան ստորոտից անտեսանելի բլուրներ:

Կարաւանը հանգստացաւ. նա նորից առաջ է գնում: Բեռնակիր քիւրդերը, չընայելով մէջքերին կապած ծանրութիւններին, արագ և աշխոյժ փոխում են ոտները: մենք, ձիաւորներս, հազիւ ենք հասնում նրանց ետևից. հետևաւրնկերներս մնացել են յետ. նրանք այլ ևս չեն երևում: Շանապարհը քանի գնում աւելի և աւելի դժւարանում է. քարերն ու ժայռերը բազմանում են, բուսականութիւնը փոքր առ փոքր աղքատանում ու չքանում է: Մենք մտնում ենք Արարատի ժայռուտների միահեծան տիրապետութեան սահմանը:

Այն հազիւ նշմարելի արահետը, որով մենք մինչև այժմ առաջ էինք գնում, արդէն կորել է. ձիերը քրտնել են և հեւալով ու լարելով իրանց ամբողջ ոյժը՝ հազիւ կարողանում են մի բոպէում մի քանի քայլ փոխել:

Ձիով այլ ևս առաջ գնալ անհնար էր. արդէն սկսում էր մի թեք, դժւարահոխ գառիվեր, որի վրայ բարձրանալու համար՝ լեռնային ճանապարհներին այնքան ընտելացած քիւրդերն

անգամ ստիպւած էին լարել իրանց բոլոր ոյժերը:

— Հասանք, հասանք, — լսեց յանկարծ բարձրից մեր ընկերներից մէկի ձայնը, որ բեռնակիր քիւրդերի և առաջնորդի հետ միասին առաջ էր անցել. — հասանք գիշերելու տեղին:

Եւ ժամանակ էր հասնելու. մութն ընկնում էր. փչում էր արդէն ցուրտ, սառեցնող քամի. ամենքը քաղցած էին և հանգիստ էին խընդրում:

Մասիսի հարաւ-արևելեան կողի այն վերջին տափարակը, որի վրայ մենք կանգ առանք գիշերելու, բաւական մեծ տարածութիւն է բռնում: Երբ հետևեալ առաւօտեան կանուխ սկսեց քիւրդերի գոռգոռոց — խօսակցութիւնը՝ ես վեր կացայ տեղիցս և կամաց դուրս եկայ վրանից: Տափարակը ծածկւած էր կարկտի սպիտակ հատիկներով. առուն սառել էր և կտրել իր դուրեկան քլքլոցը, որին այնքան հաճութեամբ ես ականջ էի դնում երէկ: Մասիսի գագաթն ու կողերը ամբողջովին ծածկւած էին թանձր, մութ մառախուղով. մերձակայ ձիւնարանը հազիւ երեւում էր սպիտակ մշուշի միջից:

2. Առաւօտայ թէյից յետոյ՝ մենք բոլորս, կուչ եկած ցրտից, տխուր կանգնել էինք վրանի մօտ և հայեացքներս ուղղել դէպի Մասիսի մառախլապատ գագաթը. ամեն մէկը մեզանից ունէր իր առանիձն մտածմունքը. քամին վզգում

ու ոռնում էր կատաղութեամբ. լեռան վերնա-
կողերի ժայռերն անարկու հայեացքով նայում
էին բարձրից... «Գնա՛լ արդեօք առաջ, դէպի
այդ սարսեցնող, անհիւրընկալ քարակոյտերը,
դէպի այդ մութ ամպերը ու ենթարկել կեանքը
ամեն տեսակ վտանգի, թէ յետ դառնալ դէպի
տաքն ու հանգիստը»,—մտածում էր մեղանից
ամեն մէկը:

Եւ խմբի անդամների մեծամասնութիւնը
առաջ շարժւեց: Նրանց հետ էի և ես: Ժամերն
անցնում էին ժամերի ետևից. առանց համարեա
դադար առնելու, լարած մեր բոլոր ոյժերը՝
մենք մագլցում էինք դէպի վեր. սակայն Մա-
սիսի դիւթական սպիտակահեր կատարը կանգ-
նած էր նոյն անմատչելի հեռաւորութեան ու
բարձրութեան վրայ և, կարծես, մագաչափ ան-
գամ մենք չէինք մօտենում մեր նպատակին:

Անցան ժամեր, անցաւ և կէսօրը—ոչ ոք
մեղանից չէր մտածում ուտելու կամ հանգստա-
նալու մասին: Մենք արդէն դտնւում էինք մօտ
15,000 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ, ուրեմն
աւելի վեր, քան Փոքր-Մասիսի և Արագածի
կատարները և համարեա մօտ կազբէկի բար-
ձրութեան: Յաւիտենական ձիւների միջից ես
ձգում էի հայեացքս դէպի վայր, դէպի իմ ա-
ռաջ բացւած անեզր, անծայրածիր տարածու-
թիւնը՝ ողողած արևի պայծառ ճառագայթներով:

Ժամի երեքին մօտ էր արդէն, որ բ'ռնա-
կիր քիւրդերը կանգ առան մի տեղ, ձիւների
վրայ, և յայտնեցին, որ այլ ևս առաջ գնալ չեն
կարող: Եւ մենք պիտի գեշերէինք այդտեղ:

Երեկոն վրա հասաւ. քամին, որ իր առան-
ձին քմահաճոյքներն ու երաժշտական նւագնե-
րըն ունի Մասիսի բարձունքներում, դադարեց:
Հետևեալ առաւօտեան ընկերներս զարթեցին,
երբ այգը բացւում էր:

—Ա՛խ, ինչ գեղեցիկ է, բացականչեց մէկը,
քնաթաթախ աչքերը տրորելով:

—Ո՛րպիսի հրաշալիք...

Օ՛, չքնաղ պատկեր...

—Ծագո՛ւմ է, արևը ծագո՛ւմ է, նայեցէք,—նո-
րից լուեցին մի քանի բացականչութիւններ
իրար հետ և ես նորից ուղղեցի հայեացքս դէպի
արևելք:

Ոչ այն կէտից, ուր ես ակնդէս նայում էի
առաջ, այլ մի քիչ հեռու՝ դէպի հարաւ նրանից՝
կարծես առաջ հրելով լեռնային բարձր կատար-
ները և ինքն իրան վեր-վեր ձգելով ու խաղա-
լով՝ արագ-արագ բարձրանում էր մի հրաշէկ,
բոսորային գունդ, ցերեկի աննման լուսատուն—
ամենազեղեցիկ ստեղծւած բամբուջ տիեզերքում:
Մասիսի կատարի արևելահայեաց ձիւնարանի
մի հսկայական բոլորակ կտոր, որ երևում էր
իմ կանգնած տեղից, վառւում ու փայլում

էր, ինչպէս մի առասպելական վարդ, ինչպէս մի կախարդական կարմրաթուշ ինձոր՝ կախած երկնքից: Ուղիղ գագաթի տակ, փոքր ինչ հարաւ վարդ—ձիւնարանից, այժմ այնպէս պարզ, այնպէս մեկին երևում էին խրոխտ քարաժայռեր՝ թեթևակի լուսաւորւած գունաթափ—կարմիր շողերով՝ որ մի վայրկեան կասկած շարժւեց իմ սրտում—պիտի կարողանանք արդեօք մենք յաղթահարել այդ հսկաներին:

Մենք շտապեցինք ճանապարհ ընկնել դէպի վեր՝ կէսօրին Մասիսի գագաթը հասնելու յուսով: Մենք բարձրանում էինք վերև մի լայնածաւալ ձիւնարանի եզերքով, որի ողորկ, սառած, փայլուն, անուելի թեքւածքը զարհուրանք էր ազդում ամենքին: Տեղ-տեղ մենք ստիպւած էինք, այլեան գաւազանի օգնութեամբ, կոխել նոյն իսկ նրա փերը՝ խուսափելու համար անագին ժայռակոյտերից:

Վերելքի այդ ամենադժար ժամերին ես կորցրել էի ժամանակի և տարածութեան գաղափարը. բոլէն ինձ թւում էր ժամ, մի քանի քայլը—անագին ճանապարհ. և որ ամենից գլխաւորն է՝ մեր շնչառութիւնը սկսել էր դժւարանալ. կարծես մենք տանում էինք դէպի վեր ոչ մեր մարմնի սովորական ծանրութիւնը միայն, այլ անագին բեռներ. ինձ թւում էր, որ ես լծւած եմ մի ծանր սայլի և սայլը անհնա-

ղին ուժով քաշում է ինձ դէպի վայր:

1—1½ ժամից յետոյ, երբ մենք, գլուխներս կախած, առանց այս ու այն կողմ նայելու, շնչասպառ հեւլով, մի կերպ քարշ էինք տալիս ոտներս դէպի վեր, լավեց յանկարծ մեր ուղեկից բժիշկ Շտրէյխէրի ձայնը վերևից.—

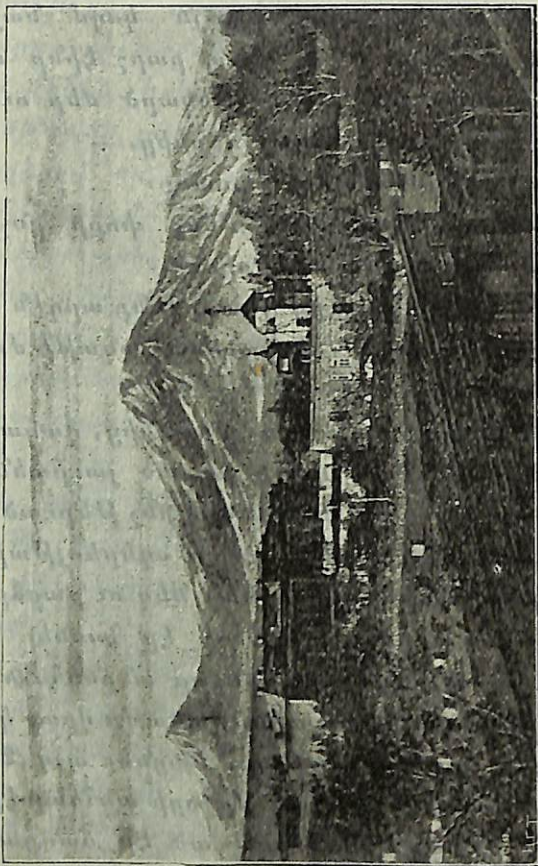
—Ուռւ, հասանք, հասանք:

—Ուռւ, կրկնեցինք մենք փոքր ինչ ներքևից և ոյժ տւինք ոտներին:

Մի քանի բոլէից յետոյ մենք արդէն կանգնած էինք Մասիսի ձիւնապատ գագաթի ժայռոտ շրթունքին:

3. 25—30 քայլ հեռու մեզանից, գագաթի ամենաբարձր կէտի վրայ, խրւած յաւիտենական ձիւնի ու սառույցի մէջ, փոքր ինչ թեքւած դէպի հարաւ-արևելք, կանգնած էր օդերևոյթաբանական կայարանի չորսոտնեայ նեղ ու բարձր փայտեայ շինւածքը. հարկաւոր էր հասնել նրան. բայց դա հեշտ չէր. քամին, որ անընդհատ փչում էր ամբողջ ճանապարհին, գագաթի վրայ կրկնապատկեց իր զօրութիւնը. անցնել այդ 25—30 քայլն առանց օժանդակ միջոցի անհնար էր. գագաթը ամբողջովին ծածկւած էր սառցանման, ամուր, փայլուն ձիւնի հսկայական շերտով, որ զգալի կերպով թեքւած էր դէպի արևելք. մի անզգոյշ քայլ, քամու մի զօրեղ շունչ՝ և մենք կը զլորւէինք դէպի Մասիսի անյատակ Վիհը—

դէպի ս. Յակոբի պատառածքը՝ ուստի մեր միջի ամենից աւելի քաջն և անձնագորհր, բժիշկ

Մեծ և փոքր Մասիսներ

Շտրէյխերը, կապեց մէջքից մի հաստ թուկ, որ մենք վերցրել էինք մեզ հետ, հագաւ երկաթեայ սուր գամերով կօշկատակեր, վերցրեց ալպեան

երկու գաւազան և առաջ ընկաւ: Դողդողալով և ջղալին թափով խրում էր նա կօշիկներն ու երկու գաւազանները սառոյց-ձիւնի մէջ. մենք սրբատարովի սպասում էինք նրա անվեհեր քաջագործութեան ելքին. վերջապէս նա հասաւ կայարանին. քանդելով թուկ մէջքից, մի ծայրը կապեց կայարանի սիւնին. թուկի միւս ծայրը զրտնւում էր առաջնորդ Անմէլ-բէկի ձեռքում: Բրունելով մի ձեռքով պինդ ձգւած թուկից, իսկ միւսով ամուր-ամուր խրելով գաւազանը ձիւնի մէջ՝ մենք էլ իրար ետեից հասանք կայարանին: Մենք գտնւում էինք արդէն Մասիսի հարաւարեւելեան գագաթի ամենաբարձր կէտի վրայ...

4. Օ՛, անկրկնելի րոպէներ, օ, անմոռաց յիշատակ. Մոլորւած, սառած աչքերով ես մի դանդաղ հայեացք ձգեցի հայրենի լեռան բոլորակ, ձիւնափայլ, անբիծ գագաթին. մի այլ դանդաղ ու ծանր հայեացք դէպի վայր, դէպի հայրենի խրդձուկ աշխարհը՝ այնպիսի լուռ ու երկիւղած խոնարհութեամբ բոլորւած ծերունի լեռան շուրջը՝ ու ծունկ չօքեցի: Ես դրի երեսս հայրենի լեռան սառն գագաթին ու սկսեցի հեկեկալ... հեկեկալ անզուսպ, սանձարձակ, վաղուց զսպւած արտասուքի այրող դառնութեամբ... Տարածելով ձեռքերս՝ ես փայփայում էի ծերունի լեռան սպիտակ վարսերը, քսում էի երեսս նրա սառած երեսին, անյագուրդ ազանութեամբ համբուրում

էի նրա ձիւնեղէն ճակատը, անսահման կարօտով տրորում էի այտերս նրա սառոյց-այտերին ու խելագարի նման կրկնում անընդհատ.—ասս, խօսիր, իմ անգին, իմ հոգի, իմ խղճուկ... Ասս ինձ քո վիշտդ, պատմիր դարերով ամբարւած ցաւերդ... Երբ սև գիշերին, մռայլոտ ամպեր հաւաքած գլխիդ՝ հուր ես շաղ տալիս աշխարհի վրայ ու լուսաւորում մի խաւար երկիր, ուր սարսափահար՝ մահւան երկիւղով բռնւած դողում ենք մենք խաւարի ահեղ ճնշումից, ասս, չէս ուզում արդեօք դու վառել քո բոց—կրակով վախկոտ սրտերը ու քո շանթերդ դնել նրբանց մէջ. կամ երբ փոթորկի ահեղ ժամերին՝ հուր—կայծակներով ձեղքում ես ամպերն երկնքի վրայ, ասս, չէս ուղղում արդեօք քո կայծակըն անգութ, անողորմ այն էակի դէմ, որ այնքան անսիրտ, այնքան անտարբեր նայում է բարձրից դարեր շարունակ... Խօսիր, իմ անգին, բաց ինձ քո սիրտդ...

Փոքր ինչ յետոյ, ես սկսեցի դիտել Մասիսի գագաթի մանրամասնութիւնները: Իր ամբողջութեամբ գագաթը բոլորակ է, 200—250 սաժէնաչափ շրջագծով: Բայց այդ ամբողջութիւնը մի ձորակով բաժանւում է համարեա երկու հաւասար կիսագնդերի—երկու գագաթների. ձորակի լայնութիւնը, երևի, աւելի չլինի 70—80 սաժէնից. իսկ խորութիւնը 9—10 սա-

ժէնից. գագաթներից մէկը՝ հիւսիս-արեւմտեանը նկատելի կերպով բարձր է միւսից՝ հարաւ-արեւելեանից—բայց այդ բարձրութիւնը, իմ աչքի չափով, յամենայն դէպս աւելի չէ 15—20 ոտնաչափից: Զարմանալին այն էր, որ Մասիսի խոր ձիւներով ու սառոյցներով ծածկւած գլուխը ունէր մի տեղ մի փոքրիկ... բիծ, երևի արդարացնելու համար այն ասացածքը, թէ անբիծ չէ նաև արևը: 40—50 քայլի հեռաւորութիւնից մենք տեսնում էինք գագաթի հիւսիսարեւելեան փիի մօտ մի փոքրիկ տարածութիւն՝ բոլորովին բաց ու ազատ ձիւնից. նա ծածկւած էր սև հողով ու քարերով և նրա վրա շարւած էր մի արշին բարձրութեան՝ բոլորակաձև, ցածր պատւար մանր ու խոշոր քարերից: Օդի ամենաբարձր ջերմութիւնը Մասիսի գագաթին, սուերի մէջ, աւելի չէ գերօյից, իսկ ցուրար հասնում է—50 աստիճանի:

Ես այդ ժամանակ քամուց պաշտպանւելու համար՝ կանգնած մի սաժէնաչափ բարձրութիւն ունեցող սառած ձիւնի փոքրիկ բլրակի առաջ, որ հաւաքւել էր կայարանի հարաւ-արեւմտեան սիւնի մօտ, դիտում էի այն լայնածաւալ, մօտ 17,000 ոտնաչափ բարձրութիւնից:

Ասկնից առաջ ես հայեացքս ուղղեցի դէպի հիւսիս, դէպի մեր հայրենի հին բնագաւառը—այնտեղ երկայնանիստ լայն փուլածքով հիւսիս-

արևմուտքից դէպի հարաւ-արևելք տարածուում է Արարատեան դաշտը: Աննաման գեղեցիկ է այդ դաշտը իր ամբողջութեամբ: Դիտակի օգնութեամբ ես տեսնում եմ անհամար գիւղեր՝ երբեմն մօտ-մօտ, երբեմն և հեռու իրարից՝ ցրւած ուղղիսները զմրուլատ ծոցի մէջ. տեսնում եմ մօտիկ՝ առաջիս, դաշտի բուն կենտրոննում, արծակ-համարձակ փուլած դալարագեղ մի ծովակ և սկսում եմ որոնել նրա մէջ ծանօթ շինւածքներ:

Իմ դէմ յանդիման կանգնած է Արագածը. նա աջ ու ձախ փուած է իր երկայն, անազին թևերը և անհամար բլուրներով, ձորերով ու դարաւանդներով ծածկւած կուրծքը ուղղել դէպի Արարատեան դաշտը: Շիրակի բարձրագլուխ հսկան բոլորովին այլ կերպարանք ունի այստեղից: Յածր է նա, լայնութեան վրայ ուռած ու փքւած՝ կարծես մէկը հուժկու ձեռքով խփել է նրա գագաթին և խրել պարանոցը լեռան լայն կրծքի մէջ:

Փոքր ինչ հեռու Արագածից, դէպի արևելք, երևում են Արայի լեռը, Մայմեխը, հիւսիս-արևելքում Գեղամայ լեռների շարքերը, տեղ-տեղ ձիւնապատ գագաթներով՝ իսկ հեռու— հեռու հիւսիսում, մշուշի թանձր քողով պատած, կանգնած է Կովկասեան լեռների հսկայական շղթան. անհամար գագաթներ շարւած են այստեղ կողք կողքի և թւում է քեզ, թէ դա մի

ծով է, մի ովկանոս, որի վրայ փոթորկի ժամին բարձրանում և իջնում են վիթխարի ալիքներ: Ձիւնագարդ հսկաները, մէկն արևմուտքում, իսկ երկու-երեքը ուղիղ իմ դէմ յանդիման, պարզ երևեցնում են իրանց գլուխները մշուշի միջից: Այն ծերունի Մասիսը անթարթ հայեացքով միշտ նայում ու տեսնում է իր բաղդակից ծերուկ էլբօրուսին. ո՞վ կարող է ասել, թէ ինչ են խօսում իրար հետ գագանաբար ձիւն ու սառուցով շղթայւած այդ հսկաները... Հիւսիս-արևմտքում աւելի ևս թանձր մշուշով պատած, երևում է մի կորնթարթ, բաւականաչափ երկայն, կարծես, կապոյտ գիծ. ի՞նչ է այդ. արդեօք Սև ծովը չէ՞ դա, որ լեռների անվերջ խառնւածքի միջից գտել է մի բաց տեղ և իր անհանդարտ ալիքները երևեցնում է Մասիսին:

Արևելքում, Արաքսի ընդարձակ հովտի հեռաւոր սահմաններում, ցիր ու ցան բարձրանում-իջնում են բազմաթիւ մանր ու խոշոր, գորշ-կարմրաւուն բլուրներ. նրանց ետևում կանգնած են Ձանգեգուրի և ապա Ղարաբաղի լեռները:

Արևելահարաւից աննաման սիրուն ու գեղեցիկ է Արաքսի լայն, անծայր հովիտը. սրա մէջ տեղում անհամար քմահաճ պտոյտներով հոսում, անցնում է մայր—Արաքսը. նրա ափերի ամբողջ երկարութիւնը, որքան միայն կարող է կտրել մարդու աչքը, ծածկւած է դալար կանաչուտներ-

րի անընդհատ ժառանգանով:

Հարաւի մերձակայ տեսարանը ամբողջովին բռնել է Փոքր-Մասիսը իր ամփոփ ստորտաներով:

Արեւմտեան հովիտը լիքն է ընդարձակ քարքարուտներով. այդ հովտի վերին՝ հիւսիսային մասը պատկանում է Թիւրքիային և կազմում է Բայազէզի սանջակի մի դաւառակը՝ ստորին, հարաւային մասը մտնում է Մակուի պարսկական խանութեան մէջ:

Հարաւային կողմում, Փոքր-Մասիսի գագաթի վրայից և ապա հարաւ արեւմուտքից, հեռու երևում է Կորդուաց լեռների շղթան, որ մի հրակայական բազուկով պտոյտ է գործում ու միանում Տաւրոսի և Վասպուրականի լեռների հետ:

Հրաշալի են արեւմուտքում և արեւմտահարաւում Բարձր-Հայքի, Մասունի և Վասպուրականի լեռները Արարատի գագաթից. շարք-շարք, մէկը միւսից յետոյ, մէկը միւսից բարձր, կանգնած են թափանցիկ մառախուղի անսահման հեռուորութեան մէջ այդ շղթաները: Մէկիկ-մէկիկ ես համարում եմ ինն երկայն, հիւսիս-արեւմուտքից դէպի հարաւ-արեւելք տարածուող ուղղածից շարքեր և ապա դիտակս կետրոնացնում Սիփանի վրայ:

Զքննող գագաթ, արժանի երկրորդ Մասիս

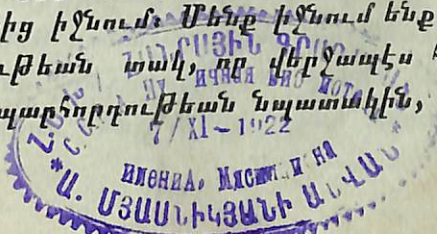
կոչւելու. լեռների անվերջ շարքերի ետեւից նա բարձրացրել է ամբողջապէս ձիւների մէջ թաղւած գլուխը և կարծես մրցում է Մասիսի հետ իր վեհութեամբ:

Հասարակ աչքով, նոյն իսկ առանց դիտակի, տեսնում եմ ես նրա հպարտ բարձրութիւնը, նրա սպիտակ, երկնամերձ ձիւները, նրա գորշ-կապուտակ վերնակողերը:

† Այն, դա ամբողջ Հայաստանն է, որ երևում է Մասիսի գագաթից իր հեռաւոր և մերձաւոր սահմաններով, իր ձովածալ դաշտերով, իր լախ հովիտներով, իր կապուտակ գետերով, լեռների իր այնքան սիրուն շարքով: Նրանք այնպէս գեղեցիկ, այնպէս սերտ, այնպէս համերաշխ շրջանով բոլորւած են ծերուկ նահապետի շուրջը, որ նրանց քակտել ու բաժանել իրարից չէ կարող ոչ մի զօրութիւն: Օ՛, երկրպագում եմ ես ձեզ Մասիսի գագաթից, ով իմ անոյշ հայրենիք, ով դրախտ—երկիր... †

Հրաժեշտի մի վերջին կարօտակէզ հայեացք եմ ձգում ես Մասիսի երկու ուռուցիկ ձիւնափայլ կիսագնդերին, մի այլ ընդհանուր հայեացք հայաշխարհի հրաշագեղ տեսարանին և ընկերներիս հետ՝ նորից թոկի օգնութեամբ՝ գագաթի բարձր կէտից իջնում: Մենք իջնում ենք ուրախ տրամադրութեան տակ, որ վերջապէս հասանք մեր ճանապարհորդութեան նպատակին, իջնում

1004
17984

ենք համեմատաբար շատ աւելի արագ ու հեշտութեամբ, քան բարձրացել էինք: Ծծմբային թեքածքից փախչելուց յետոյ՝ մենք նորից մտնում ենք երկրագալի ժայռերի սահմանը, անցնում ձիւնարանի վտանգաւոր կիրճից և ընկնում մեր նախկին ժայռոտ, ձիւնածածկ, բայց ապահով ճանապարհը:

Երկու ժամից յետոյ, մօտ ժամի 3-ին, մենք հասանք մեր վերին գիշերօթը, իսկ ժամի 6-ին, երբ մութն արդէն սկսում էր ընկնել, մենք հասանք մեր առաջին գիշերօթը և ապա օգտւելով լուսնի լոյսից՝ շարունակեցինք իջնել դէպի Սարգար Բուլաղ, Մասիսի ստորոտը:

II

1. 1829 թւականի սեպտեմբեր ամսին մի քանի ընկերների հետ միասին գերմանացի պրոֆեսոր Պարրոտը եկաւ Արարատեան դաշտը՝ Մասիս սարի գագաթը բարձրանալու դիտաւորութեամբ: Նրանք այցելեցին Էջմիածնի վանքը, ուր մնացին երկու օր: Այնտեղ ծանօթացան Խաչատուր Աբովեան անունով մի հայ երիտասարդի հետ և խնդրեցին նրան, որ իբր թարգման ուղեկցէ նրանց՝ Մասիս սարի գագաթը բարձրանալու: Եւ նա համաձայնեց:

Աբովեանը նկարագրում է այդ ճանապարհորդութիւնը. այդ նկարագրութիւնից քաղում ենք հետևեալը.

Սեպտեմբերի 9-ին մենք ճանապարհ ընկանք դէպի ս. Յակոբայ վանքը, որ գտնւում է Մասիս սարի ստորոտում՝ Ակոռի գիւղի մօտ:

Հետևեալ օրը Պարրոտը իր ընկերներից մէկի հետ և մի տեղեակ գիւղացու առաջնորդութեամբ փորձեց բարձրանալ սարը՝ արևելեան կողմից: Երեք օրւայ ընթացքում հազար ու մի նեղութիւններ կրելուց յետոյ՝ նրանք հազիւ հասան մինչև 13,000 ոտնաչափ բարձրութեան. առաջ գնալ նրանք չկարողացան և կրկին վերադարձան մեզ մօտ. մենք մնացել էինք Ակոռիում:

Սակայն պրոֆեսորը և ընկերները չյուսահատեցին: Նրանք սկսեցին մանրամասն հարցուփորձ անել այն տեղերին լաւ ծանօթ գիւղացիներին, թէ՛ սարի ո՞ր կողմով աւելի հեշտ է գազաթ բարձրանալը: Նրանք յատուկ գրա համար բերել էին սրածայր գաւազաններ, երկաթեայ կօշիկներ և տաք զգեստ:

Եւ խնդրեցի պրոֆեսորին, որ ինձ էլ թոյլ տան հետները սարի գազաթը բարձրանալու. նա տւաւ իր համաձայնութիւնը:

Եւ այսպէս՝ սկսեցինք մեր վերելքը. մեզ առաջնորդում էին Ակոուի գիւղի տէրը, վեց գիւղացիներ և երկու զինւորներ:

Սեպտեմբերի 18-ին մենք սկսեցինք վեր բարձրանալ՝ լեռան արևմտեան կողմով. արահետը ընկնում էր դժւարագնաց առապարների մէջ: Այդ օրը հազիւ հասանք Գիբ Գեօլ կոչւող տեղից վերև գտնւող մի բլրակի. օրը երեկոյանում էր. այլ ևս առաջ շարժել անկարելի էր: Դժնդակ սառնամանիք էր այդտեղ. թէև տաք զգեստներ բաւականաչափ ունէինք, բայց էլի անասելի տառապանքներ կրեցինք այդ գիշեր:

Հետևեալ օրը վերցրինք հետներս միմիայն անհրաժեշտ զգեստներ և մի քիչ հաց ու շարունակեցինք մեր վերելքը: Անմատչելի քարակոյտերից մի կերպ անցնելուց յետոյ՝ հեշտացաւ ճանապարհը: Բայց՝ ժամի 12-ին, դեռ լե-

ռան կատարը չհասած, մեծ անյաջողութեան հանդիպեցինք: Եղանակը խառնւեց, մութ ամպեր պատեցին սարը, փչեց կատաղի քամի, օրը սկսեց խաւարել: Անպատմելի երկիւղ պաշարեց մեզ: Առաջ գնալ անկարելի էր: Այդ տեղի բարձրութիւնն էր մօտ 15,000 ոտնաչափ: Մի փայտէ խաչ տնկեցինք այդտեղ և ստիպւած ցած իջանք՝ մեր անձը փրկելու համար:

Սակայն այդ կրկնակի անյաջողութիւնը չյուսահատեցրեց պրոֆեսորին. նա ուզում էր անպատճառ հասնել իր առաջադրած նպատակին, թէկուզ ինքն իրեն վտանգի ենթարկէր:

Մինչդեռ նա այսպէս մտատանջութեան մէջ էր՝ եղանակը աւելի ու աւելի վատանում էր. սկսեց փչել դառնաշունչ քամի. մէզ ու մառախուղ պատեց սարի գազաթը: Սակայն մի մի քանի օրից յետոյ, բարեբախտաբար, եղանակը փոխւեց դէպի լաւը: Պրոֆեսորը ուզեց օգտւել բարեպատեհ առիթից և մէկ անգամ էլ սկսել վերելքը. նոյն մտքին եկայ նաև ես. իսկ մնացած գերմանացիները, խրատւած դառն փորձից, չհամաձայնեցին այս անգամ ուղեկցել մեզ:

2. Մենք վարձեցինք գիւղացիներէց վեց հոգու, իբրև առաջնորդներ, նաև երկու զին-

ւորի ու սեպտեմբերի 27-ին կրկին սկսեցինք մեր վերելքը դարձեալ արևմտեան կողմից:

Այս ճանապարհորդութիւնը, այո՛, շատ քաղցրը էր մեզ համար. չէ՛ որ Մասիս սարն էինք ուզում բարձրանալ. բայց մեր հոգին խռովում, յուզում էին հազար ու մի կասկածելի մտքեր. մենք վստահ չէինք, թէ արդեօք ո՞ղջ պիտի վերադառնայինք...

Այս բոլոր մտատանջութիւնների մէջ մեզ քաջալերում էր պրոֆեսորը. նա յորդորում էր մեզ՝ սրտապնդել և յաղթահարել ամեն տեսակ դժւարութիւններէ:

Լուսաւորում էր պայծառ, դուրեկան արեգակը. մենք առանց դժւարութեան հասանք այն բլրակը, որի ստորոտում գիշերել էինք առաջին անգամ:

Մօտեցանք ձեան սահմանին: Երեկոյանում էր. եղանակը սաստիկ ցրտեց, թէպէտ փայտ վառեցինք, կրակ արինք,—բայց էլի սառնամանիքն իրենն էր անում: Մի կերպ անցկացրինք գիշերը:

Առաւօտեան դէմ մեր առաջ բացւեց անազնատեսիլ լեռան դէմքը. բնութիւնը պարզ էր, սքանչելի: Եւ մենք մի արահետով առաջ շարժւեցինք դէպի վեր: Արեգակի լուսասփիւռ ճառագայթները հրազարդում էին շրջակայքը: Մասիս սարը մայրական գլխառատութեամբ առել էր մեզ

իր թիկունքի վրայ և բարձրացնում էր սարի գագաթը՝ ամպաչու գառիվերով: Ուրախութիւնից մենք կարծէք թռչում էինք:

Կէսօրին հասանք այն տեղը, ուր կանգնեցրել էինք խաչը: Գիւղացիներից չորս հոգի տեղնուտեղը ընկան և չկարողացան այլ ևս շարժւել—ոչ աջ և ոչ ձախ: Մեզ հետ միասին առաջ գնացողներն էլ պակաս չյոգնեցին՝ անընդհատ կացնահարութիւնից, որով նրանք ջարդոտում էին սառոյցը և ոտք դնելու տեղեր պատրաստում:

Ամեն տեսակ տառապանք կրեցինք մենք. երբ սարի գագաթը մեր աչքին այլևս շատ հեռու չերևաց՝ էլ չնայեցինք նեղութեան,—շտապով առաջ գնացինք՝ ժամ առաջ տեսնելու ցանկացած տեղը, շատերի փափազելին: Մօտ էինք գագաթին. կարծես թէ առած դէպի երկինք էինք սլանում. բայց մեր ոտքերը արդէն լքել սկսեցին, ծնկները՝ կթոտել: Միայն բուռն ցանկութիւնը մեզ ստիպում էր քայլել առաջ՝ տեսնելու բերկրալին, ամբողջ աշխարհի ծննդատեղին:

Մեր հոգին լցւեց անհուն ուրախութեամբ, երբ սարի գագաթը հասանք: Շնորհաւորութեան ձայներ լսւեցին ամենքիս բերանից: Իմ սիրտը տրոփեց երկիւղած ցնծութեամբ, բոլոր ռսկորներս պարարեցին խնդութեամբ՝ երբ ես համբուրեցի նայրենի լեռան գագաթը: Բուռն խոր-

հրդածութիւններ պաշարեցին միտքս և ներքին
յուզումները արտասուքով պատեցին աչքերս...

Անպատմելի ժամեր անցկացրինք այն տեղ:
Արևը մօտենում էր մայր մտնելուն. միայն եր-
կու ժամ ցերեկ էր մնացել: Եւ մինչ պրոֆեսո-
րը օդաչափական գործիքով չափում էր լեռան
բարձրութիւնը՝ ես ամեն ջանք թափում էի ձեռք
բերելու մի որևէ իր, որ յիշատակի համար պա-
հեմ մօտս. սակայն ձիւնաշեղջ սառուցի ահագին
կուտակութիւնից ոչինչ չկարողացայ գտնել:

Երբ մենք ուզում էինք վերադառնալ՝ ես
վերցրի ս. Յակոբայ վանքից բերած փոքրիկ խա-
չը և իմ ձեռքով տնկեցի սարի գագաթին հիւ-
սիսային կողմից: Հետո վերցրի նաև մի փոքր
ձիւն, որ թէև հալեցաւ ճանապարհին, բայց նրա
ջուրը մի քանի օրից յետոյ տարայ հասցրի
էջմիածին:

Տխուր հրաժեշտ տւինք Մասիս գագաթին
և սկսեցինք մեր վարէջքը: Գիշերը մօտ էր և
մենք քանի հեռանում էինք գագաթից, աւելի
էլ փղձկասիրտ խանդաղատանքով նայում էինք
դէպի վեր... Վերջապէս ցած եկանք և հասանք
այն տեղը, ուր մնացել էին մեր ընկերները.
ամենքը անսահման ուրախացան:

Մեր այս ճանապարհորդութիւնը, առաւօտ-
ւանից սկսած մինչև սարի գագաթ հասնելը,
տևեց մօտ 20 ժամ: Կէս ժամ մնացինք այն-

տեղ: Լեռան բարձրութիւնը հասնում է մինչև
16,200 ֆրանսիական ոտնաչափի, որ անում է
5 վերստ, Սև ծովի մակերևոյթից:

* * *

Այսպէս ահա, ընթերցող, գերմանացի պրո-
ֆեսորի հետ ծանօթացաւ և նրա հետ միասին
Մասիս սարը բարձրացաւ Խաչատուր Աբովեանը:

Այդ ծանօթութիւնը նշանակալից հետևանք
ունեցաւ հայ կեանքի համար: Պարրոտը գնա-
հատեց Աբովեանի եռանդը, աշխատասիրութիւնը
և միջնորդելով հնարաւորութիւն տաւ նրան
շարունակելու իր ուսումը գերմանական համալ-
սարանում:

Հայրենիք վերադարձաւ Աբովեանը և ան-
գնահատելի ծառայութիւն մատուցեց իր ազ-
գին: Նա գրեց «Վէրք Հայաստանի» յայտնի
գրւածքը և հիմք դրեց ուսահայոց գրակա-
նութեան:

Ո՞վ չէ լսել Աբովեանի անունը:

Դ Ա Ր Ի Ա Լ Ի Կ Ի Ր Ճ Ը

1883 թվականի ապրիլ ամսի 22 էր: Վլադիկաւկազից դուրս գալով, մի քանի ժամից յետոյ արդէն գտնուում եմ Դարիալի կիրճի մէջ: Օղբ մուսլ է, խոնաւ և ցուրտ: Աջ կողմս ապառաժներ, ձախ կողմս ապառաժներ, վերջապէս բոլոր շուրջս ապառաժներ, որոնցից մէկի ստորոտով գնում եմ և շարունակ նայում վեր, բարձր, որտեղից կիսաքանդ կամարների ձևով գլխիվայր կախել են ահագին ժայռեր: Նրանք նայում են ցած և սարսափ ներշնչում ինձ: Եթէ մի կտոր, թէկուզ մի չնչին մասը պոկւի իր տեղից՝ ինձ սայլակիս հետ միասին փոշու հետ կը հաւասարեցնի: Բնութիւնը մտադիր չի եղել այստեղ ճանապարհ բանալու, բայց յանդուգն մարդը ինչէր չի արել:

Ընթանում եմ դէպի առաջ և բարձր: Մեր ուղին սկսւում է ժայռերի ստորին փէշերից և ոլոր-մոլոր պտոյտներով բարձրանում դրանց կրճի վրայով ու դիմում ձիւնապատ գագաթների կողմը, որոնք այս միջոցին ծածկւել են սպիտակ և մոխրագոյն ամպերով, այն երկնային

սաւանով, որի միջից երբեմն-երբեմն դուրս են ցայտում հատիկ-հատիկ մշտականաչ եղևնիները և դարձեալ անհետանում: Ապառաժներն անընդհատ միմեանց են յաջորդում: Նրանք բազմաթիւ և բազմաձև ծալքերով ձգւում են անդնդային մուսլ ձորի միջով և միախառնւում անթափանց թանձր կապուտակի հետ, ուր վարագուրւած է գարնան քնքուշ երկնակամարը: Ամեն տեղ տիրում է խլացուցիչ աղմուկ, որ յարմար կերպով ներդաշնակւում է վայրենի բնութեանը: Այս աղմուկը, գոռում-գոչումը կատաղի թերէջին է պատկանում: Դա գլխիվայր վազելով քարքարոտ յատակի վրայից և ամեն ինչ քարուքանդ անելով, անխնայ շարտում է այս ու այն կողմ ժայռերի միջից պոկած ահագին բեկորները: Դա նման չէ սովորական արագահոս գետերին. դա կատաղի է և իր կատաղութիւնը հասցրել է գագաթնակէտին: Կորցրել է իր գոյնը, կորցրել է բոլորովին իրան: Հագարաւոր պտոյտներ անելով, քարի է զարկւում, ամեն ինչ գլչում, արմատախիլ անում, ջարդում ու փշրում: Շրջապատում է կղզիացած ամրապինդ ժայռերին և անէծք ու սպառնալիք ուղղում՝ «չնչին արարած, եթէ ոչ այսօր, գոնէ վաղը անշուշտ կը պոկեմ տեղիցդ, կըզարկեմ ավերդ և փշրելով կը ոչնչացնեմ քո գոյութիւնը»: Եւում է ամբողջապէս, բլուրներ ու անդունդներ կազմում, նո-

րից շուռ է գալիս և ջնջումու իր հետ տանում: Այստեղ ծափ է տալիս, այնտեղ ապտակում, ծեծում, երրորդ տեղ խփում գլուխը գետնին և մի ակնթարթում թռչկոտում բարձր, շատ բարձր՝ թուքեր արձակելով ամեն կողմ: Նա անգութ է, Կոռոզ և հպարտ: Չի ուզում ջրինման-ւել, ամբողջապէս փրփուրի է փոխւել: Մանր ու խոշոր սիրուն առւակներ ամեն մի քայլափոխում ծնունդ են առնում ժայռերի կրծքի միջից, կարկաչելով, ուրախ-ուրախ վազում են ներքև, ձորի մէջ կատարուող աղմկալից տեսարանը տեսնելու, բայց անողորմ հրէշը կլանում, խեղդամահ է անում այդ ծաղկահասակ անմեղ արարածներին:

Ընթանում եմ դարձեալ դէպի առաջ և բարձր: Ճանապարհը իր անթիւ պտոյաներով դիմում է գազաթների կողմը. նա ոլորելով՝ ապառաժների վրայ աստիճանաբար նւազում է, իսկ բարձր ամպերի մօտ մոխրագոյն թելի է նմանում և վերջապէս անյայտանում: Ճանապարհի վրայ, մի քանի հեռու տեղեր շարժական կէտեր են նշմարւում. նրանք անշուշտ մարդիկ՝ վեռնըցիք են իրանց բեռնակիր սայլակներով, կամ հարուստ քաղաքացիք՝ շքեղ կառքերի մէջ բազմած:

«Ահա որտեղ է երևում մարդու ոչնչու-

թիւնը բնութեան դէմ», ակամայ անցնում է մտքովս: Այս տեսարանը յիշեցնում է ինձ շատ անգամ տեսածս մրջիւնների արշաւանքը՝ դարևոր կաղնիների և ընկուզենիների վրայ: Մտաբերում եմ այս միջոցին մարդկային հանճարի զանազան վսեմ արտադրութիւնները՝ կոթողներ, տաճարներ, ամրոցներ, մտքով տեղափոխում եմ նրանց այստեղ, համեմատում բնութեան այս ահարկու ստեղծագործութիւնների հետ և հիասթափւում: Ահա նշմարւում են հեռաւորութեան մէջ սպիտակ բծեր, որոնք կամաց-կամաց աճում են: Փոքր առ փոքր մօտենում ենք նրանց. դա «կազբէկ» կայարանն է:

Անցնում է քսան րոպէ, ես դարձեալ շարունակում եմ ճանապարհս: Ժամը երկուսն է: Չարագուժ սև-սև ամպերն իրանց դաժան դէմքերով անշտապ սողում են երկնքի վրայով և շփւելով բուսազուրկ լեռներին՝ տալիս-անցնում են: Կապուտակ երկիւնքն ամբողջապէս քողարկւած է, միայն երբեմն-երբեմն դուրս են ցայտում արեգակի նւազ ճառագայթները, ըրպէս-պէս շամանդաղ են տարածում ձորի այս ու այն տեղի վրայ և արագութեամբ իսկոյն չքանում:

— Փոթորիկ է լինում, հարցնում եմ ձիավարին:

—Այո, պատասխանում է անհանգստութեամբ ու թափ տալիս գլուխը:

Ամպերը հետզհետէ թանձրանում, իջնում են աստիճանաբար դէպի երկիր, ձորը լցւում է աղջամուղջով. խաւարում է ամեն ինչ, և օդի մէջ տիրում է մի առանձին հոտ, որ յիշեցնում է ծովային խոնաւութիւն: Բարձրից նայում եմ ցածր, դէպի անդունդ, ուր Թերէքը շարունակ ընթանում է, իր գոռում-գոչիւնը այս անգամ սիրտ ճնշող ողբի է նմանում, որով կարծես բնութեան խռովութիւնն ու արհաւիրքն է գուշակում: Լեռնցիները սայլերը կանգնեցրել են ճանապարհի մի ապահով անկիւնում, նեցուկներ են տւել անիւներին և պատրաստում են սայլի տակը մտնելու: Ստէպ-ստէպ սլանում են մօտովս վախեցած թռչունները և շտապում իրանց բները:

Իմ սայլակի ձիավարը մերթ խրախուսում է իր ձիերին, մերթ սպառնում, ստիպում է ամեն կերպ իրանց քայլերը արագացնել: Խելացի անասունները կարծես նոյնպէս զգում են անխուսափելի վտանգը: Նրանք ամենայն հաւատարմութեամբ աշխատում են, ճիգ են թափում շուտով տեղ հասնելու, բայց այս անողորմ զառիվայրը ուժասպառ է անում նրանց:

Յանկարծ հրեղէն փայլը մի ակնթարթում փռւում է բնութեան մէջ ու հանգչում. նրան

յաջորդում է մի խուլ ու հեռաւոր որոտումն և դարձեալ լռում է ամեն ինչ: Միմիայն ներքե, ձորի մէջ, Թերէքը շարունակում է իր ողբը: Դա այլևս կատաղի գազան չէ. այժմ արտասուլից աղաղակներ է արձակում: Փայլակը նորից դուրս է պրծնում ամպերի միջից, մի քանի կրակոտ ցնցումներ է գործում ու դարձեալ տեղի տալիս խաւարին. դրան հետևում է որոտումն, և անձրևի խոշոր կաթիլները ուժգին զարկւում են գետնին, որի վրայ դրոշմում են սև կէտեր:

Ահռելի ժայռեր, անդնդային ձոր, անողորմ ամպեր, տարօրինակ խաւար՝ այս բոլորը կարծես դաշն են կապել իրար հետ խաղ խաղալու, բոլորովին չնկատելով իրանց գրկում սրտնեղւած կենդանի արարածների գոյութիւնը: Նորից հրեղէն շանթեր, նորից սարսափելի ձայնումն: Դղրդում է երկիրն ու արձագանգը միջանիստ գամ կրկնւում է խառնաշփոթ ձորերի մէջ: Անձրևն սկսում է առատութեամբ թափւել լեռնային յատուկ շխշխոցով և միախառնւում է արդէն ձորի խորքերում անհետացած Թերէքի ձայնին: Այս վայրենի համերգը շարունակւում է: Երբեմն ընդհատւում է ամպերի որոտումից, երբեմն խանդարւում ձիավարի անբաւական ձայնից, բայց դարձեալ շարունակւում:

—Չէ՞ որ առաջարկեցին մեզ մի-երկու ժամ

սպասել կայարանում, նկատեց ինձ ձիավարը-
երևի ձեզ հաճելի է այսպիսի բանը:

— Դու հանգիստ կաց, ինչ լինելու է՝ թող
լինի, ես չեմ վախենում:

— Երևում է, որ դեռ ևս չէք տեսել այս-
տեղի «զաւայները»... «Նոնո», Վասկա», ձայ-
նեց զգուշութեամբ մտրակելով ձիուն:

Ես նստած եմ սայլակի մէջ անշարժ, կա-
ցած և աչքերս կիսաբաց, որովհետև անձրևի
ուժեղ շիթերը թեք ուղղութեամբ ուղղակի ե-
րեսիս են գարկում: Աչք եմ դարձնում աջ
կողմ և տեսնում, որ ժայռի միջից ամեն մի
քայլափոխում քարեր են պոկւում ու գլորւում
ցածր, բայց բարեբախտաբար ոչ շատ խոշոր:
Փայլակ, կայծակ, որոտումն անդադար յաջոր-
դում են միմեանց և կարծես սպառնում են
կործանել աշխարհը և երկինք ու երկիր ի-
րար խառնել:

Ճանապարհը շարունակ բարձրանում է:
Անձրևի կաթիլներն զգալի կերպով մանրանում
են ու բազմանում: Ես փոքր առ փոքր ընկղմ-
ւում եմ թուխ գոլորշու մէջ, որ աստիճանա-
բար թանձրանում է: Դարձեալ քառորդ ժամ^ս
և ես պատած եմ կատարեալ խաւարով. բայց
սա գիշերային խաւար չէ, այլ լեռնային մի
մոմենտ, որն անկարող եմ համեմատել մի
այլ բանի հետ՝ միտքս պարզելու, ցանկացածս

Դարձեալ Կիրճը

արտայայտելու համար... Յանկարծ ցնցւում է մեր սայլակն ու կանգ առնում:

— Խնկ ես, որ չես լսում «քաշիր» բառը. այ, քո... աւելացրեց ձիավարը, մտրակի հարւած հասցնելով մէկին: Նա էլ փոխադարձ միքանի յիշոցներ ուղղեց սրա հասցէին օսերէն, միւսնոյն ժամանակ աշխատելով ազատել իր երկանիւ սայլը: Անցնում է դարձեալ քառորդ ժամ, և այլևս անձրևի նշոյն անգամ չի նկատուում. բայց զգում եմ, թէ ինչպէս կրկին թրջւում եմ: Օդը ցուրտ է և վերին աստիճանի խոնավ: Հագուստս սաստիկ ծանրացել է. ուսերս, մէջքս ցաւում են:

Խաւարն անհետացել է: Արևի մեղմ ճառագայթները թափանցում են նօսը մառախուղի միջով ու ախորժելի ջերմութիւն պարզւում բնութեան: Ահա լեռների զագաթները. ահա նորից հսկայական ապառաժները. որքան արցունքներ են թափում նրանք, բայց այդ ուրախութեան արցունքներ են: Ինութիւնն սկսում է ժպտալ: Թերէքն անգամ, որ անյայտացել է անտառների մէջ, այս միջոցին պարելով ու ծիծաղելով է մեզ յիշեցնում իր գոյութիւնը: Ահա երևում են լեռների զագաթներին կպած ինչ-որ կէտեր, որոնք նման են ծիծեռնակների բներին. այնտեղ անշուշտ մարդիկ են ապրում:

Թռչունները ուրախ-ուրախ սլանում են մաքուր օդի մէջ՝ դանազան ուղղութեամբ: Ձիերը նոյնպէս աշխոյժ ու զւարթութիւն են ստացել: Ճանապարհի վրայ անձրևից գոյացած ջրերը պլպլում են արևի ճառագայթների տակ: Ո՛րքան դուրեկան է շունչ առնել այս մաքուր օդի մէջ, որքան ախորժելի է այս ըոպէն: Այլևս չեմ ցանկանում ետ նայել, ուր անդունդների մէջ դարձեալ շարունակւում է հոգեմաշ տեսարանը: Մօտեցել ենք Կօբի կայարանին. դա հեռուից փայլում է սպիտակ գոյներով:

Ո՛րքան ուրախ եմ, որ շուտով հանգիստ եմ առնելու այնտեղ:

ԴԷՊԻ ԿԱԶԲԵԿԻ ԳԱԳԱԹԸ

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում մի ուռւ ճանապարհորդ իր վերելքը դէպի Կազբեկի զագաթը:

«Եղանակը պարզ և խաղաղ էր. սառցադաշտերը հալւում էին: Ճանապարհին բազմաթիւ ճեղքւածքների էինք հանդիպում. փոքրերի վրայից ցատկելով էինք անցնում, իսկ մեծերին հանդիպելիս նրանց շուրջը պտոյտներ էինք առնում:

Յետոյ ճանապարհներս փոխեցինք և սկսե-

ցինք գագաթից գլորւած ձիւնակոյտի վրայով անցնել: Այդ միջոցին, յանկարծ, ձիւնը ոտքիս տակ փլեց և ես անշուշտ սարի ձեղքւացքը կը գլորւէի, եթէ ձեռքիս ձողը ինձ չօգնէր: Երեկոյեան ժամի վեցին մենք կանգ առանք մի ժայռի տակ գիշերելու համար: Առաւօտը ցուրտ էր. այդտեղ թողինք մեր եփնջիները ու պաշարի մի մասը և սկսեցինք շարունակել մեր վերելքը:

Շուտով հանդիպեցինք մի սառցակոյտի և սկսեցինք նրա վրայ 200 աստիճանի սանդուղք շինել ու բարձրանալ: Յետոյ նորից հանդիպեցինք մի ուրիշ սառցակոյտի, նրա վրայ էլ 116 աստիճան կը տրելով շարունակեցինք ճանապարհներս: Այնուհետև մեր ճանապարհը ժայռերի վրայով էր ընթանում: Առաւօտեան ժամի 10-ին նախաճաշիկ արինք և այնուհետև սկսեցինք շարունակել մեր ճանապարհը: Հարիւր սաժէն անցնելուց յետոյ կողակներից մէկի սիրտն ըսկսեց խառնել, գլուխը պտտել. ստիպւած եղայ նրան թողնել այդտեղ:

Ժայռերի վրայով բարձրանալով՝ դուրս եկանք մի ձիւնադաշտ, որի մակերևոյթը արեգակի տաքութիւնից քրտնած էր: Այդտեղ մեզ շուտով պատում է թանձր մառախուղը. այլևս անկարող լինելով շարունակել ճանապարհը՝ մընում ենք այդտեղ գիշերելու:

Կազրեկ

«Յիրք ես գարթեցի — պատմում է նոյն ճանապարհորդը — մառախուղն արդէն ցրել էր. երկինքը պարզ կապոյտ էր, մինչև անգամ սևին էր տալիս և զարդարւած էր բազմաթիւ աստղերով: Կազրեկի յետևից կամաց-կամաց դուրս էր գալիս լուսինը: Յուրտ էր. սկսեցինք հրապարակի վրայ վազվզել՝ մի փոքր տաքանալու համար. տաքանալուց յետոյ վճռեցինք նորից

քնել: Ընկերներս առաջարկեցին, որ մենք մէջ տեղը հերթով քնենք: Մեզանից ով մէջ տեղն էր պառկում, իսկոյն քունը կոխում էր նրան, որովհետև մէջտեղ պառկողի համար տաք էր լինում, իսկ կողքերում պառկողները, ցրտին երկար չը դիմանալով, վեր էին թռչում և սկսում էին վազվզել: մէջտեղ պառկողն էլ մենակ մնալով, սկսում էր մրսել, ստիպուած էր լինում վեր թռչել տեղից: Առաւօտեան 10 աստիճան ցուրտ էր. մեր հագի շորերը ծածկուել էին եղեամով, իսկ մարմնի անդամները բոլորովին փետացել էին ցրտից»:

Արեգակի տակ մի փոքր տաքանալուց յետոյ ճանապարհորդներն սկսում են բարձրանալ մի ուղղահայեաց ժայռի վրայ: Այդ տեղ էլ երկրորդ կողակի գլուխն սկսում է պտուել և նա տենդով է բռնւում, իսկ ուղեկցող օսի քթից սկսում է արիւն հոսել, բայց աջողւում է ձիւնով արիւնը կտրել և ինքն էլ ծարաւից սկսում է սաստիկ տանջւել: Երկրորդ կողակն այլևս չի կարողանում շարունակել վերելքը. նրան թողնում են այդտեղ, իսկ ինքը քաջ ճանապարհորդը, օսի հետ միասին, շարունակում է ճանապարհը:

Կէս օրին նրանք դուրս են գալիս մի լայն հրապարակ, որտեղից նրանց առաջ բացւում է մի հրաշալի տեսարան: «Այստեղ, շարունակում է

պատմել նա, մեռելային խողաղութիւն էր տիրում. կենդանի արարածի նշոյլ անգամ չը կար: Մեր առաջից յանկարծ մի կարմիր թիթեռ անցաւ. մենք մնացինք ապշած, տեսածներին չէինք հաւատում. բայց մի հինգ րոպէից յետոյ դարձեալ մեզ պատահեցին երկու այդպիսի թիթեռներ:

Ժամի մէկ և կէսին արդէն սարի գագաթի տակում էինք: Օսն այլև չէր ուզում ինձ հետևել, առարկելով թէ այդպիսի պարսպի վրայ բարձրանալն անհնար է: Ես խորհուրդ տւի նրան այդտեղ ինձ սպասել, իսկ ես շարունակեցի ճանապարհս, կտրելով սարի վրայ աստիճաններ: հազիւ թէ 10 աստիճան բարձրացած լինէի, մէկ էլ տեսնեմ որ օսն ինձ հետևում է: Ճանապարհս ծածկուած էր սառած ձիւնով. այդ տեղը անցնելուց յետոյ սկսեցինք ժայռի վրայ բարձրանալ: Վերջապէս ճիշտ ժամի չորսին, յուլիսի 29-ին 1889 թ. հասանք սարի ամենաբարձր կէտին: Այդ տեղ տնկեցինք չորս արշին երկարութեամբ մի կարմիր դրօշակ:

Սարի գագաթից բացւեց մի հրաշալի տեսարան. երկար ժամանակ այդտեղ կանգնած հիանում էինք սքանչելի տեսարանով:

Ժամի չորս և կէսին սկսեցինք վայր իջնել, իսկ եօթ և կէսին հասանք մեր առաջին գիշերած տեղը»:

ԴԷՊՐ ՄՈՆԻՂԱՆ ՍԱՐԻ ԳԱԳԱԹՂ

1865 թվականի յուլիս ամիսն էր: Մի քանի անգլիացիներ որոշեցին միասին բարձրանալ Մոնթլան սարի գագաթը:

Մոնթլանը Ալպեան լեռների ամենաբարձր գագաթն է (Շէէյցարիայում). նրա բարձրութիւնն է մօտ 4 վերստ:

«Վերոյիշեալների հետ միասին Մոնթլան սարի գագաթը բարձրանալ որոշեցի նաև ես,— պատմում է Վիմպէր անունով մի անգլիացի. մեզ ուղեկցում էին երեք փորձաւոր առաջնորդներ:

Մենք լցրինք մեր տոպրակները գանազան ուտելիքներով, վերցրինք սպիրտ, զինի, մի տոպրակ ածուխ և տաշեղ. առանք ալպեան կոչւող ձեռնափայտեր՝ երկաթեայ սուր ծայրերով՝ որ գործ են անում սովորաբար սար բարձրացողները:

Առաւօտեան վաղ, ժամը 5-ին, մենք ճանապարհ ընկանք,—պատմում է Վիմպէրը. բայց առաջին օրը, լսելով մեր առաջնորդների խորհրդին, քնացինք հանգստանալու երեք վերստ բարձրութեան վրայ,—թէպէտ այնտեղ հասնելիս դեռ օրը լոյս էր:

Մենք պատրաստեցինք թէյ. ճանապարհը շարունակելուց առաջ թէյ խմեցինք և մի լաւ նախաճաշ արինք,—զիտէինք արդէն, որ սարի գագաթում մարդ բան ուտելու ամենևին ցանկութիւն չի ունենում:

Մինչդեռ մենք հանգստանում էինք, մեր առաջ բացւեց մի այնպիսի տեսարան, որ միմիայն սարերում եղած մարդը կարող է իմանալ: Հեռու, ներքևում, մեր ոտների տակ, տարածւել էին խիտ ամպեր. կայծակը կտրում-անցնում և լուսաւորում էր սպիտակ մառախուղը, որ ներքև փուկելով, մեր տեսողութիւնից ծածկում էր հովիտը և սարի ստորոտը:

Յանկարծ ներքևում լսեց որոտ, որ տարածւեց լեռան չորս կողմը. ապա մեզնից ներքև սկսեց տեղալ մաքուր, խոշոր կաթիլներով անձրև... Իսկ այդ միջոցին մենք նստած էինք վերը, մի տափարակ ժայռի վրայ, որտեղ չկար ոչ ամպ և ոչ էլ անձրև. մեզ լուսաւորում էր պայծառ արևը: Երկար քնացինք մենք այդտեղ և սքանչացանք ցածրում մոնչացող որոտով. աչքներս հեռացնել իսկ չէինք ուզում այդ հոյակապ տեսարանից:

Մինչև այդ տեղը հասնելը մենք քայլում էինք սարաժայռերի վրայով, անդադար փոխում էինք մեր ճանապարհը,—մէկ այս և մէկ այն կողմը: Սահուն սառոյցը ծածկում էր այն սա-

րալանջը, որ մեր առջևն էր գտնուում, և մենք ստիպւած էինք ուրիշ կողմ երթալ՝ աւելի յարմար ուղի որոնելու համար:

Վերջապէս, սարի չորս կողմը պատելուց յետոյ, մենք սկսեցինք վեր բարձրանալ ձեան վրայ տարածւող արահետով. սրա վրայ տեղ-տեղ բարձրանում էին սրածայր բլրակներ՝ սառոյցով ծածկւած Այժմ ստիպւած էինք սենք ոչ թէ քայլելով, այլ սողալով վեր բարձրանալ,—մէկ ոտքը այս, միւս ոտքը այն կողմը գցած: Աշխատում էինք աջ կամ ձախ չնայել, այլ միայն առաջ. երբեմն մէկ կամ երկու կողմից խորը տարածւում էին մթին, անյատակ անդունդներ:

Վերջապէս հասանք մի այնպիսի տեղ, ուր լեռները բաժանւում էին իրարից շատ խոր վիհերով, որից անցնել հնարաւոր էր միայն՝ փըխրուն ձեան միջով կամ սառցի շերտերի վրայով. այդ սառցաշերտերը, ինչպէս մի-մի փոքրիկ կամուրջ, իրար հետ կապում էին երկու հանդիպակաց սարեր: Այդ սառցակամուրջներով անցնելը շատ վտանգաւոր էր, դրա համար էլ մենք ամենքս իրար հետ կապւում էինք, մի քանի արշին տարածութեան վրայ, հաստ պարանով. այդ անում էինք՝ եթէ բան է, առջևից գնացող ընկերը ներքև գլորւի, յետևում գտնւողները կարողանային գետնին ամուր յենւել և նրան վեր քաշել:

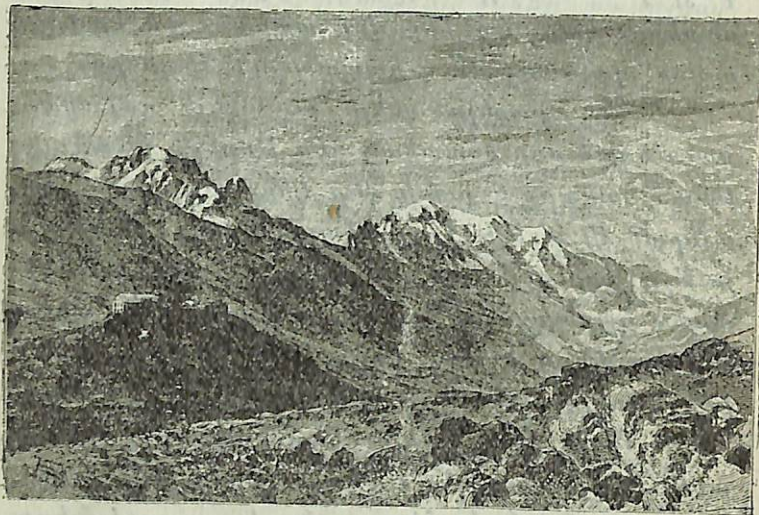
Ցերեկայ ժամի երկուսն էր, երբ հասանք Մոնբլանի գագաթը: Ճանապարհորդութիւնը, քանի վեր էինք բարձրանում, աւելի ու աւելի վտանգաւոր և յոգնեցուցիչ էր դառնում. աչքներս սկսեցին ցաւել ձեան անտանելի փայլից: Արեգակի պայծառ ճառագայթների տակ փայլող ձեան սպիտակ սաւանով ծածկւած էին սարերը. իսկ սարերից վեր տարածւում էր անսովոր պայծառ, մուգ-կապտաւուն երկինքը:

Շունչ քաշելը աւելի ու աւելի դժւարացաւ. եղած օդը բաւական չէր թոքերի շնչառութեան համար, և քանի վեր էինք բարձրանում, այնքան էլ աւելի էր պակասում օդը: Մարդու շունչը կտրւում էր, արիւնը երակների մէջ արագ բաբխում: Կարծէք տենդի մէջ լինէինք, ամենքս ծարաւ էինք, ջուր էինք ուզում. իսկ ուտելու մասին ոչ ոքի մտքովս էլ չէր անցնում: Բայց ջուր խմելու համար պէտք էր կրակ անել և ձիւն հալցնել: Սակայն փորձը ցոյց տուեց, որ այդ այնքան էլ հեշտ բան չէր,—տաշեղները և ածուխը չէին վառւում. կամ, եթէ վառւում էին էլ, իսկոյն և եթ հանգչում էին,—այնչափ սակաւ էր օդը: Կարծէք այդքանը բիչ էր. դրան էլ աւելացաւ այն, որ մեր երեսները սկսեցին ուռչել և արիւնով լցւել:

Չնայելով այս դրութեան՝ մենք որոշեցինք սարի գագաթին մնալ որչափ կարելի է աւելի

երկնք ժամանակ. չէինք ուզում, որ զուր տեղը կորչէր աշխատանքը. մեր նպատակն էր՝ որչափ կարելի էր՝ ուսումնասիրել լեռների բնութիւնը, օդը և բոլոր շրջապատը:

Դեռ ճանապարհ ընկնելուց առաջ մենք խոստացել էինք մեզ ճանապարհի գցող մեր ազ-

Մոնբլան

գականներին և ծանօթներին, թէ որևէ նշանով իմաց կտանք նրանց՝ սարի գագաթը յաջողութեամբ հասնելուց յետոյ: Այդ պատճառով էլ փորձեցինք արձակել յատուկ այդ նպատակով վերցրած առըճանակը, բայց նա շատ խուլ ձայն հանեց, առանց արձագանգ տալու:

Երբ մենք արդէն մի քանի վիտական դիտողութիւններ էինք արել վերջացրել, երբ բաւարար չափով հիացել էինք լեռներից բացուող չքնաղ տեսարանով և անսովոր կապոյտ երկընթով, — որ լեռների սպիտակ սաւանի դիմաց այդտեղ առանձին գեղեցկութեամբ է ներկայանում — ստիպւած էինք արդէն վերադարձ սկսել. դժուար էր երկար ֆալ այնտեղ. մէկ էլ՝ վտանգաւոր էր ուշ վերադառնալը:

Վերադարձը սկսելուց առաջ մենք, բոլոր ճանապարհորդների օրինակին հետեւելով, մի դատարկ շէր մէջ դրինք թղթի կտոր, որի մէջ նշանակեցինք այն թւականը և օրը, երբ մենք սարը բարձրացանք. շիշը պահեցինք մի սառցասարի տակ, յարմարաւոր տեղ:

Վարէջքը նմանապէս ունէր իր դժուարութիւնները և վտանգները, ինչպէս և՛ վերելքը: Մենք պէտք է իջնէինք ուղղաձիգ ժայռերով, որոնք այնչափ սահուն էին, որ ոտքը վրան դնել չէր լինում: Եթէ այդպիսի մի ժայռ չէր տանում դէպի անդունդ կամ ճեղքւածք, այդ դէպքում մենք սահում էինք, — ինչպէս որ երեխաները փոքրիկ սահնակի վրայ նստած սահում են ձմեռը բլրից դէպի ցած:

Յանկարծ մեր ոտքի տակ երևաց սպիտակ ամպ, ապա սկսեց մաղել անձրև: Մեր փորձած առաջնորդները շտապեցնում էին ամենքիս, որ

արագ- արագ ցած իջնենք. բայց շնորհիւ այն բանի, որ ամեն ըոպէ վտանգը անպակաս էր մեր առջևից, մենք շարժուում էինք շատ դանդաղ: Վերջապէս, որովհետև արդէն ուշ էր օրը և տեղացող ձիւնն էլ փակում էր մեր ճանապարհը, որոշեցինք կանգ առնել սարի մօտակայ խոռոչներից մէկում և գիշերել այնտեղ:

Հետևեալ օրը առաւօտեան մենք կրկին ճանապարհ ընկանք. արեգակի պայծառ ճառագայթները լուսաւորում էին չորս կողմը: Այն բոլորը, ինչ մեզ անհրաժեշտ չէր, հենց այնտեղ դէն զցեցինք, չուզեցինք մեր սեփական ծանրութիւնը էլ աւելացնել: Վերցրինք միայն մեր ալպեան սրածայր փայտերը: Տեսանք, որ էլի կարիք կայ իրար հետ հաստ և երկայն պարանով կապւելու, այդ էլ արինք. և մենք գնում էինք իրար յետևից շարքով:

Ճանապարհը թէև այժմ այնչափ էլ դժւարին չէր, որչափ առաջ, բայց նրանից աւելի վտանգաւոր էր. ճեղքւածքները ձիւնով էին ծածկւած: Հեշտութեամբ կարելի էր, վտանգը չնախատեսելով, մի բանի տասնեակ սաժէն խորութիւն ունեցող անդունդ գլորւել:

Վարէջքի հենց սկզբում, երբ առաջընթաց ուղեցոյցը և մի անգլիացի սկսեցին ցած իջնել սահուն, ուղղաձիգ սարից, ձեան մի ահագին կտոր պոկ եկաւ. մի ակնթարթում նրա վրայ

կանգնած չորս ճանապարհորդները ցած թռան դէպի անդունդ: Նրանց յետևում գտնւողն էլ չկարողացաւ ինքն իրեն պահել և օդի մէջ կախւեց: Ես և միւս առաջնորդը, անմիջապէս յետ նետեցինք, բայց այդ վայրկեանին պարանը կտրւեց, և մեր ընկերներից չորսը դէպի ներքև, ահագարզանդ վիհը գլորւեցին, որի կողերից դուրս էին ցցւած սառցաժայռերի սուր ծայրերը...

Երկու-երեք վայրկեան մենք ակնատես եղանք, թէ ինչպէս մեր անբախտ ընկերները թևատարած գլորւում և անհետանում էին մեր աչքից, մի անդունդից միւս անդունդը թաւալւելով...

Սարսափից մենք քնը էինք կտրել և կէս ժամ շարունակ մեր ուշքը վրաներս չէր գալիս: Յետոյ միայն, երբ ես նայեցի պարանին, տեսայ, որ նա աննկատելի կերպով մաշւել էր՝ ժայռերի սուր ցցւածքներին քսւելով:

Ուշքի գալով մենք փորձեցինք վար իջնել՝ մեր դժբախտ ընկերների հետքը գտնելու համար. բայց մեր որոնումները արդիւնք չունեցան. գլխիկոր, մենակ, ցած իջանք Մոնթբլանից հովիտ:

Տեղ հասնելուց յետոյ՝ մօտակայ գիւղի բնակիչները մի քանի փորձւած առաջնորդների ուղարկեցին որոնելու կորած ճանապարհորդներին: Նրանք վերադարձան և պատմեցին, որ

տեսել են նրանց, բայց չեն կարողացել դուրս հանել: Այն ժամանակ մի քանի որսորդ գնացին այն վայրը, որտեղ անբախտ ճանապարհորդները իրենց վաղաժամ գերեզմանն էին գտել: Պարանով ցած իջան նրանք, գտան սպանւածներից երեք հոգու պառկած միւկնոյն շարքով, ինչպէս որ նրանք իջնելիս էին եղել. իսկ չորրորդին անկարելի եղաւ գտնել. — նա, երևի, վայր գլորւելիս կպել մնացել էր մի ժայռի և ձեան տակով եղել...

* * *

Շատ բարձր սարճր կան երկրիս վրայ, կան այնպիսիներն էլ, որոնց վրայ դեռ մարդու ոտք չէ կպել: Ի հարկէ հեշտ չէ բարձր, ձիւնապատ լեռները գագաթը բարձրանալ. վտանգը անպակաս է այնտեղ ըրճրացողները համար, ոմանք էլ նոյնիսկ մահ են գտնում այնտեղ:

Բայց մարդ արարածի հետաքրքրութիւնը մեծ է, նա ուզում է ամեն բան իմանալ, ամեն տեղ լինել: Շատ գիտնականներ անասելի դժւարութիւններ յաղթելով կարողացել են հասնել բարձր սարերի կատարները. նրանք ուսումնասիրել են այնտեղի բնութիւնը, օդը շրջապատը: Այդպիսի անձնագոն մարդկանց ենք պարտական այժմ գիտութիւնից շատ բան: Նրանք մեր ամենքի ուսուցիչներն են:

ՉԵԱՆ ՀԻՒՍԵՐ

Մի անգամ Շւէյցարիայում այսպիսի դէպք պատահեց:

Հովտի մէջ, Ալպեան լեռան ստորոտում, գտնւում էր Ռիուեռաս կոչւող սիրուն, փոքրիկ գիւղը: Այս գիւղի ծայրում կար մի տուն, որտեղ ապրում էր գիւղացի Հանզը իր ջահել կնոջ և փոքրիկ տղայի հետ միասին:

Մի անգամ Հանզը ուզեց անտառ գնալ փայտ կտրելու: Երեկոյեան, կնոջը մնաս բարով ասելուց յետոյ, նա ճանապարհ ընկաւ: Բայց հազիւ թէ կէս վերստ անցած լինէր նա, երբ լսեց մի սոսկալի աղմուկ, որ գալիս էր յետևի կողմից: Գլխին վայտալով նա ետ վազեց եկած ճանապարհով, ոչ մի կերպ չկարողացաւ հասկանալ, թէ ինչ էր պատահել: Այդ միջոցին երկընքի վրայ՝ ամպերի միջով՝ դուրս նայեց լուսինը. փոխանակ գիւղական տները՝ լուսնի լուսով երևացին ինչոր ձիւնեղէն բլուրներ:

Ի՞նչ էր պատահել ուրեմն. — ձեան հիւսեր էին թափւել սարից և տակով արել գիւղի բոլոր տները:

Հանզը շտապով սկսեց որոնել իր խրճիթը գիւղի ծայրում, բայց նրա հետքն անգամ չկար: Սարսափահար եղած՝ նա վազեց դէպի մօտա-

կայ գիւղը՝ օգնութեան կանչելու մարդկանց:

Առաւօտեան դէմ հարեան գիւղացիները թիակներ առած շտապով հաւաքւեցին ձեան հիւսերի տակ մնացած գիւղը: Նրանք իսկոյն սկսեցին փորել ձիւնը՝ տակը քնացած մարդկանց հանելու համար:

Բայց խեղճերը ինչպէս գտնէին այն տեղերը, ուր ձեան տակ կենդանի թաղաւծները՝ կոիւ էին մղում մահւան դէմ. չէ՞ որ մէկին ձեան տակից փորել—հանելով՝ հեշտ էր մի ուրիշին աւելի խոր թաղել:

Ինչ և է, հարեան գիւղացիները շատերին ազատեցին ձեան տակից: Ազատաւծները յետոյ պատմում էին, թէ նրանց դրութիւնը էլ աւելի վատանում էր նրանով, որ անդադար լսում էին վերեւում ձիւնը փորող գիւղացիների ձայնը, լսում էին, թէ ինչպէս վերեւից երբեք փորում էին իրենց մօտի ձիւնը, բայց ոչ ոքի չգտնելով թողնում էին այդ տեղը և ուրիշ կողմ փորել աշխատում. տակը քնացածները սկսում էին աղաղակել, օգնութիւն կանչել: Բայց նրանց ձայնը անլսելի էր քնում վերեւում աշխատողների համար: Հանգը աղի-արցունքներ էր թափում և աղաչում ամենքին, որ շտապով փորեն ձիւնը, — թէպէտ առանց այն էլ ամենքը աշխատում էին բոլոր ոյժով՝ ձեան տակ թաղաւծներին ազատելու համար:

Վերջապէս, տասերորդ օրը Հանգին յաջողւեց գտնել իր խճիթի ծխնելոյզը: Այս բանը նրան յոյս ներշնչեց. իսկոյն ականջը ծխնելոյզին դրեց և ներքեւից թոյլ ձայներ լսեց: Այն ժամանակ նա ծխնելոյզով ցած իջաւ և շատ զարմացաւ, անհունապէս ուրախացաւ, երբ տեսաւ, որ իր կիներ և երեխան ողջ են և անփաս: Նրանց ուրախութեանը չափ և սահման չկար: Մի փոքր անցնելուց յետոյ կիներ պատմեց ամուսնուն այն բոլորը, ինչ պատահել էր նրանց:

—Այն օրը որովհետև շատ էինք չարչարւել, խոր քնեցինք—պատմում էր կիներ. նոյնիսկ չլսեցինք, թէ երբ թափւեցին ձեան հիւսերը: Առաւօտեան դէմ մենք զարմանում էինք, որ չի լուսանում: Ես փորձեցի բանալ տան դուռը, բայց չբացւեց: Այն ժամանակ լուցկի վառեցի և ինչ տեսնեմ,—բոլոր պատուհանները ձիւնով են ծածկւած: Նոր միայն հասկացանք, թէ ինչ է պատահել մեզ: Շատ վայ տւինք մեր գլխին, շատ դէս-դէն ընկանք, բայց ոչինչ անել չկարողացանք: Ստիպւած էինք սպասել և տեսնել, թէ վերջը ինչ պիտի լինի: Մեր բախտից մեզ հետ ձեան տակ էր մնացել նաև մեր այծը. խոտ էլ կար: Եթէ չլինէր այդ այծը,—մենք քաղցից մեռած կլինէինք...

Այդ դժբախտութիւնը պատահած տեղում

կարելի եղաւ 60 մարդ ազատել, բայց 100 հոգի ձեան տակ թաղւած մնացին:

Ռիուեռասի բնակիչները գլխներին վայ տրւին, զղջացին, թէ ինչո՞ւ կտրտեցին իրենց գիւղի վերևում աճած անտառը: Բնութեան մէջ մի բան օգնում է մի ուրիշ բանի. այդպէս էլ՝ լեռների լանջերում աճող անտառը թափւող ձեան հիւսերի առաջը կապում է:

Ներկայումս Շւէյցարիայում շատ սակաւ են պտտահում այդպիսի դժբախտութիւններ. շւէյցարացիները կարողանում են իրենց պաշտպանել ձեան հիւսերից. նրանք սովորաբար իմանում են, թէ որտեղ են թափւում ձեան հիւսեր և այնտեղ սարի դիմաց կանգնեցնում են քարէ բարձր պարիսպներ և տնկում են ցցեր. դրանք էլ պահում են ձեան հիւսերի առաջը:

Մեր երկրի բարձր սարերից էլ, մանաւանդ կովկասեան սարերից, յաճախ թափւում են ձեան հիւսեր և ահազին վնասներ պատճառում:

ՄԱՐԴԿՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

1.— Շատ բարձր են Շւէյցարական Ալպերի գագաթները՝ ծածկւած յաւերժական, փայլող ձիւնով:

Շւէյցարիայի լեռնաշխարհը տարածւում է Իտալիայի, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի միջև:

2¹/₄ վերստ բարձրութիւն ունեցող Ալպեան Սէն-Բեռնարդ լեռան սառցապատ կիրճերի և վիհերի միջով ձգւում է մի ընդարձակ լեռնանցք:

Հին ժամանակներից սկսած մինչև օրս այդ լեռնանցքով անդադար գնում-գալիս են հազարաւոր ճանապարհորդներ:

Դաժան, անհամբոյր է այդ վայրերի բնութիւնը: Տարւայ մէջ այնտեղ հազիւ 10 անգամ բլորովին պարզ օր անի,— երբ մրրիկ, ձիւնախառն բուք կամ մառախուղ չլինի: Ամենատաք օրն իսկ գիշերով ջուրը սառչում է այնտեղ...

Սէն-Բեռնարդ լեռնանցքը անվտանգ է ամառը միայն, պարզ եղանակին. իսկ ձմեռը, փոթորկի միջոցին, երբ լեռան հազար ու մի փոսերը և ճեղքւածքները ձիւնով ծածկւած են լինում, այնտեղով գնալը ոչ միայն դժւար է, այլ նոյն իսկ՝ վտանգաւոր:

Տարւայ մէջ մարդիկ քիչ անգամ միայն կարող էին անվտանգ անցնել Սէն-Բեռնարդ քարաբարուտներով, եթէ նրանց օգնութեան չհասնէին այն տեղերում ապրող պատրաստակամ, մարդասէր անձեր:

Ութերորդ դարում արդէն այդ վտանգաւոր լեռնաշխարհում բնակութիւն հաստատեցին

մի քանի կրօնաւորներ, որոնք իրենց անձը նւիրեցին դժբախտ պատահարների ենթարկող ուղևորներին փրկելու գործին: 962 թւականին Բեռնար-դը-Մոնտոն սարկաւազը հիմնեց Սէն-Բեռնար լեռան վրայ մի վանք, օտարական մարդկանց ապաստանելու համար. ուղևորները այդ տեղ ժամանակաւորապէս ստանում են օթևան, սնունդ և ամեն տեսակ օգնութիւն:

Լեռնային այս ապաստարանում աշխատող վանականների հոգատարութեան գլխաւոր առարկան է՝ անդադար որոնել ճանապարհը կորցրած կամ կորստետն մատնւած ուղևորների: Ամեն օր երկերկու վանականներ գնում տեսնում են լեռնանցքի ամենավտանգաւոր տեղերը: Իսկ երբ եղանակը վատ է լինում կամ վերից թափւում են ձեան հիւլեր ու քարակոյտեր, այդ ժամանակ վանքից դուրս են դալիս և վտանգւած մարդկանց որոնել սկսում վեց-վեց վանականներ՝ թիւակներ, պատգարակներ և կազդուրիչ խմիչք վերցրած հետները:

Սակայն դժւար, երբեմն նոյն իսկ բոլորովին անկարելի պիտի լինէին որոնումները լեռնանցքի հաստ, խորը ձեան շերտերի տակ, եթէ վանականները չունենային հաւատարիմ օգնականներ. — դրանք սէն-բեռնարեան յայտնի շներն են:

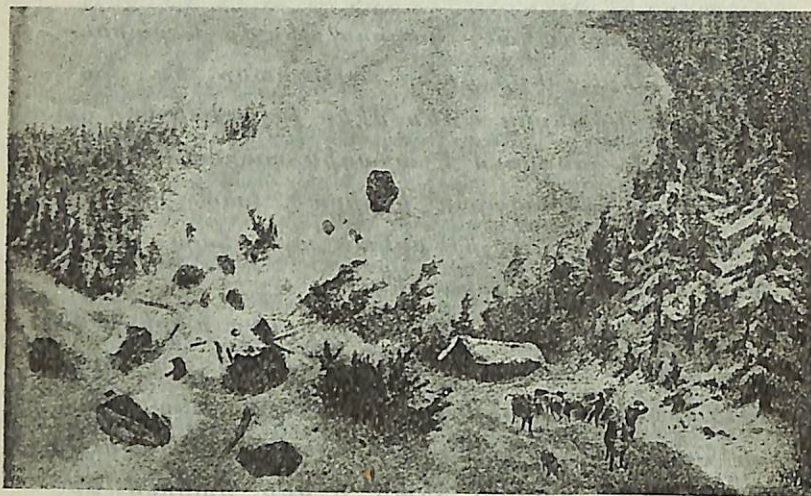
Սէն-բեռնարեան շները աչքի են ընկնում

իրենց հոտառական կարողութեամբ և բարութեամբ: Այս շները ծանր աշխատանք են կատարում: Նրանցից ամեն մէկը իւրաքանչիւր օր վազվզում — անցնում է անազին տարածութիւն, փնտրելով ճանապարհը կորցրած կամ ուժասպառութիւնից վայր ընկած ու յաճախ ձեան աակ մնացած ուղևորներին:

Այս խելօք կենդանիները իրենց բարի կամքով երբեմն օրեր շարունակ որոնում են ձիւնածածկ ճանապարհները և վիհերը: Ձեան հիւսի հանդիպելով՝ նրանք մեծ խնամքով հոտոտում, որոնում են մարդու հետք. և երբ գտնում են, անմիջապէս սկսում են փորել ձիւնը իրենց ամուր թաթերով՝ դուրս հանելու տակը քնացած ուղևորին:

Այդ շների մէջքին կաշէ լայն գօտով կապած է լինում մահուղի կտոր, իսկ վզից կախած է լինում խմելու դեղով լի մի սրւակ. մահուղը և դեղն էլ նրա համար են, որ փէտացած, ուժասպառ եղած ուղևորը կարողանայ տաք բանով ծածկել և խմիչքով կազդուրել:

Իսկ եթէ, բան է, վանքի շներին չի յաջողում ազատել ձեան տակ թաղւած ուղևորին, եթէ ճանապարհին վայր ընկած և սառած ճամբորդը չէ շարժւում շների հարւածներէից, այդ դէպքում շները նետի արագութեամբ, ամենամօտ ճանապարհով, սլանում են դէպի վանք և

Չեան հիւսեր

բարձր հաջոցով դուրս կանչում վանականներին՝ օգնութեան հասնելու պատահարի մատնածին:

Եւ շնորհի սէն-բեռնարեան շների նուրբ-հոտառութեան, սրատես, խոշոր աչքերին, նրանց ոյժին և արագավազութեան՝ շատ ու շատ հարիւրաւոր մարդիկ են ազատուել Ալպեան սարերում անխուսափելի փորձանքից:

2. — 1824 թւականին սէն-բեռնարեան շների մէջ ամենից աւելի աչքի էր ընկնում մէկը. նրա անունն էր Ադամանդ: Վանքի մնացած բոլոր շներից նա աւելի քաջ էր և հասկացող. նրանից մնացած շները, ինչպէս իրենց ուսուցչից,

սովորում էին մոլորած ուղևորներին որոնելու արեստը:

Պատահեց, որ մի անգամ սոսկալի բուք վեր կացաւ սարում. հեռից լսում էր վայր թափւող ձեան հիւսերի դղրդիւնը: Ադամանդը իսկոյն այն կողմերը վազեց՝ որոնում անելու: Լեռնային մի շաւղի վրայ նա հոտտերով զգաց մարդու մօտիկութիւն և սկսեց բարձր ձայնով հաջել. նրա հաջոցին արձագանք տւին վանքի միւս շները, և անա վանականները շտապեցին դէպի «Ադամանդ»-ի հաջոցը, վերցրած լապտերներ, լեռնային երկայն ձեռնափայտեր՝ երկաթեայ սուր ծայրերով: «Ադամանդ»-ը առաջնորդեց նրանց դէպի մի արահետ, որտեղ կրօնաւորները ձեան հիւսի տակ գտան ուշակորոյս եղած մի տղամարդու և մի կնոջ: Վանականները փաթաթեցին այդ խեղճերին, պատգարակի վրայ դրին ու պատրաստեցին նրանց վանք տանելու: Բայց մեր «Ադամանդը» տեղից չէր շարժւում. նա շարունակում էր հաջել և, որչափ կարող էր, աշխատում էր կանգնեցնել վանականներին: Բայց էլ բան չէր երևում. վարդապետները չհասկացան, թէ ի՞նչ է ուզում Ադամանդը: Նրանք չորս կողմը փորփորեցին, բայց ոչինչ չգտան. կնոջն սւ տղամարդուն առան վանք տարան:

«Ադամանդը»-ը մենակ մնաց. նա շարունա-

կեց ինչ-որ բան որոնել: Մէկ ժամից աւելին անընդհատ փորփրում էր ձիւնը իր զօրեղ թաթերով. յոգնում էր, ապա հանգստանում, ու յետոյ կրկին աշխատանքի դիմում.— այսպէս անա նա վերջապէս, ձեան տակից դուրս հանեց համարեա բոլորովին սառած մի փոքրիկ տղայի: «Աղամանդ»-ը սկսեց տղայի երեսը և ձեռքերը լիզել իր տաք լեզուով, մինչև որ նրա ուշքը վրան եկաւ: Ապա բարի շունը պառկեց տղայի կողքին, ջանալով տաքացնել նրան իր բրդոտ մարմնով: Յետոյ նա այն դիրքով պառկեց, որ մանուկը հեշտութեամբ կարողանար շան վրայ բարձրանալ. իր փաղաքշանքներով հասաւ շունը նպատակին.— մանուկը նստեց բարի գամփոխ մէջքին, բռնեց նրա բրդոտ վզից իր դողողացող թաթիկներով: Եւ այսպէս՝ «Աղամանդ»-ը տղային ուրախ-ուրախ տարաւ հասցրեց վանք:

Իսկ այդ միջոցին վանքում մեծ իրարանցում էր ընկել: Վանականների ազատած կիներ այդ տղայի մայրն էր. երբ նա վանքում ուշքի եկաւ, սարսափահար եղաւ իմանալով, որ վանականները չեն ազատել երեխային: Հենց այն է, նա ուզում էր վանքից դուրս վազել՝ այդ բուք ու բորանին սառոյցի և ձեան մէջ որոնելու իր զաւակին, որ յանկարծ երևաց Աղամանդը— թուլացած, հեալով. ուրախութիւնից

մայրը լաց եղաւ, իսկոյն վերցրեց իր երեխային շան մէջքից. փոքրիկը պինդ-պինդ բռնել էր «Աղամանդ»-ի թաւ մազերից...

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՓԼՈՒՄՆԵՐ

Լեռների լանջերին լինում են ճեղքւածքներ. դրանք առաջանում են անձրևից, աղբրակներից և հեղեղներից:

Յաճախ է պատահում, որ լեռան մակերեւոյթը բաղկացած է լինում ախպիտի շերտից, որի մէջ հեշտութեամբ է ջուր ծծւում, իսկ նրա տակ լինում է ուրիշ շերտ, որ ջուր չէ ծծում: Այդ դէպքում անա ներքևի շերտի վրայ հաւաքւում է ջուրը և աղբրակներ ու առւակներ դարձած հոսում. այդպիսով կամաց-կամաց այդ շերտը կտրւում— բաժանւում է վերին շերտերից:

Եւ անա ստորերկրայ այդ ողողած շերտերը և սարալանջից կտրւած ժայռերը իրենց ծանրութիւնից հետզհետէ սկսում են դէպի ցած գալ:

Սկզբում նրանք շարժւում են դանդաղ, ապա աւելի ու աւելի արագ, վերջապէս գլորւում են սոսկալի արագութեամբ. ճանապարհին ամեն ինչ

Չարդում, փշրում են, ծառերը արմատախիլ անում, իրենց հետ քշում—տանում են թէ մարդկանց, թէ անասուններին և թէ տներ: Վերջուպէս՝ քարերի, աւազի այդ անագին զանգւածը վայր է գլորում հովիտ և յաճախ տակով անում ամբողջ գիւղեր: Անհնարին է նկարագրել սարսափի այն զգացումը, որով բռնւում է լեռնականը, երբ նա աղաղակում է իր ընտանիքին, իր հարևաններին. «Փախչէ՛նք, սարը փլում է»: Եւ երբ փլում է սարը, այդ միջոցին մահ է սպառնում ամեն մարդու, ամեն ինչի, որ այնտեղ մօտ է գտնւում:

2. Սարսափելի փլում տեղի ունեցաւ 1898 թւականի դեկտեմբեր ամսին Այրուլո գիւղի մօտ: Այրուլոն գտնւում է հռչակաւոր Սէն-Գոթարդի տունելից *) (Շւէյցարիա) ոչ-հեռու: Այս գիւղը ընկած է Սէն-Գոթարդ սարի հենց ստորոտում՝ ծովի մակերևոյթից 544 սաժեն բարձր, փարթամ բնութեան մէջ:

Այդ դժբախտութիւնը վաղմւց սպառնում էր գիւղի բնակիչներին: Դեռ մի քանի տարի դրանից առաջ նկատել էին, որ խիստ քամիներին ենթակայ ժայռերը ամեն ըրպէ կարող էին փլել և վայր գլորել: Բանիմաց մարդիկ խոր-

*) Տունելը լեռան միջով փորած անցք է, որով յաճախ երկաթուղի է գնում:

հուրդ էին տալիս ձեռք առնել հարկաւոր միջոցները, բայց էլի ոչ ոք բան չարաւ:

Դեկտեմբերի 27-ին, գիշերւայ ժամի մօտ 2-ին, Այրուլո գիւղի բոլոր բնակիչները, նաև այդ գիւղում գտնուող երկաթուղու կայարանի ծառայողները, ամենքն էլ քնած էին խոր քնով: Արթուն էին միայն կայարանի օրապահ պաշտօնեան և պահապան ծառան: Արագընթաց գնացքին էին սպասում նրանք. պաշտօնեան յետ ու առաջ էր գնում կայարանի պլատֆորմով, իսկ պահապան ծառան, լպտեերը ձեռին, կանգնած էր պլատֆորմի այն կողմում, ուր պիտի գար-կանգնէր գնացքը:

Խորին լուծիւն էր տիրում ամեն կողմ: Բայց տես, յանկարծ բաճրացաւ դառնաշունչ քամի, և Սէն-Գոթարդ սարի կողմից լսելի եղաւ անազարզանդ, ականջ խլացնող դղրդիւն: Կայարանի պաշտօնեան իսկոյն հասկացաւ դրդիւնի պատճառը: Սարսափից խելքը կորցրած՝ նա շտապեց զարթեցնելու կայարանի բոլոր ծառայողներին և, «գլխներիդ ճարը տեսէք» կանչելով, սկսեց փախչել այդ վտանգւած տեղից:

Ճանապարհին նա հանդիպեց պահապանին. սա ևս, լպտեերը ձեռքին, փախչում էր՝ չիմանալով ուր: Պահապանի դէմքին նայելով՝ պաշտօնեան յիշեց, որ մի քանի ըրպէից յետոյ տունելով պիտի գար անցնէր երկաթուղու գնացքը:

Նա իսկոյն խլեց պահապանի ձեռքից լապտերը և, անտես անելով սպասւող սոսկալի վտանգը, անվախ յետ վազեց դէպի տունելը:

Մինչ այդ՝ սարսափելի դղրդոցը դեռ շարունակւում էր, գետինը տատանւում, քամին վզգոում՝ չորս կողմից գալիս էին փոշու և ձեան ամպեր և ամբողջ շրջապատը սքօղում անթափանց խաւարով: Իսկ պատանի պաշտօնեան առաջ էր վազում՝ ամեն քայլափոխի սայթաքելով, հազիւ շունչ առնելով. նա բան չէր տեսնում առաջը. ամեն վայրկեան կարող էր տեղնուտեղը ոչնչանալ՝ սարսափելի աղմուկով սարսիվայր ցած գլորւող մի քարաժայռի կամ ձիւնակոյտի տակ մնալով: Սակայն նա այդպիսով կարողացաւ ժամանակին տունել հասնել և կանգնեցնել տալ գնացքը՝ դժբախտութեան վայրից մի քանի հարիւր քայլ հեռու...

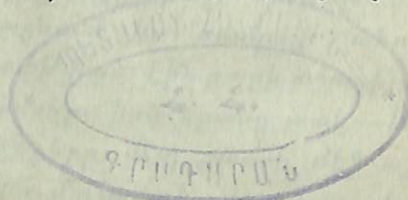
Անցան մի քանի սոսկալի ժամեր դադարեցին քամին, դղրդոցը, և փլուփներ վերջացան: Թանձր խաւարը մի փոքր ցրիւ եկաւ և գետինը դադարեց տատանւել: [Բայց ինչ. դժբախտութեան վայրը ներկայացնում էր սոսկալի տեսարան: Ամեն կողմ թափթփած էին քարի ահագին կտորներ և ձեան հիւսեր, իսկ նրանց տակ—Այրուօր փլատակւած շէնքերը: Այդ քօսի մէջ այս-այն կողմ ընկած էին մահացած, վիրաւոր մարդիկ, կամ այնտեղ գլխակորոյս թափառում էին տղա-

մարդիկ, կանայք և երեխաներ. սուգ ու շիւանով, հեծկլտանքով իրենց հարազատներին էին փնտրում նրանք...

Միայն հետևեալ առաւօտ կարելի եղաւ որոշ գաղափար կազմել այդ սարսափելի դժբախտութեան չափ ու սահմանի մասին: Լեռան մօտ գտնւող հիւրանոցը և շատ ուրիշ տներ հիմնայատակ կործանւել էին և քարերով, ձիւնով կամ աւազով ծածկւել. գիւղի մնացած շէնքերն ևս տւելի կամ պակաս չափով վնասւել էին...

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- I. Դէպի Մասիս.— 1. Արշ. Մխիթարեան, 2.— Սաչ. Աբովեան, — երես 3—25
- II. Դարիալի կիրճը— Գ. Բաշինջաղեան, — 26—35
- III. Դէպի Կաղբեկի գագաթը— Պոստոխով *) 35—39
- IV. Դէպի Մոնրլան սարի գագաթը— ըստ Ռէկլիուի **) 40—48
- V. Ձեան հիւսեր.— ըստ Բերլեպշի **) 49—52
- VI. Մարդկութեան բարեկամներ.— Գորբունով— Պոսադովի **) 52—59
- VII. Լեռնային փլումներ.— ըստ Բերլեպշի **) 59—63

Պ. Մ. Մատենաձեան «Նոր դարոցի»

1909 թ. № 11-ի մէջ գրում է. «Հայոց լեզւի ուսուցիչներն արդէն նկատած կլինեն, որ աշակերտները յաճախ տառախախներ են անում լոկ այն պատճառով, որ տանը ոչ ուսուցիչ ունեն, ոչ էլ հայերէն յարմար բառարան, որպէսզի կասկածելի համարուող բառերն ստուգեն և այդպիսով աստիճանաբար սովորեն ուղիղ գրել: [REDACTED] ձեռնարկը գալիս է այս մեծ պակասը լրացնելու: Աւելացնենք նաև այն, որ գրքոյկի ձևը գործածութեան համար շատ հարմար է, տպագրութիւնը մաքուր, ուղղագրական էական կանոններն էլ, իբրև յաւելած, կցւած բառարանին, ու վերջապէս, գինը (30 կոպ.) մատչելի բոլորին, — ապա կստանանք, որ հեղինակի ձեռնարկութիւնը արժանի է գովեստի»:

Ձեռնարկով վերոյիշեալ քննադատները բազմաթիւ գինը մատչելի են համարում, բայց մենք որոշեցինք իջեցնել գինը 20 կոպէկի և այդպիսով հնարաւթիւն տալ ամեն մի ցանկացողի ձեռք բերել այն:

Հոյս են տեսել և վաճառուում են

✓ [REDACTED]

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԸ

Մասն ա. 4-րդ և մասամբ 3-րդ տարւայ դասընթաց.

2-րդ տպագրութիւն, բարեփոխած և ճոխացրած. բաղմաթիւ նկարներով: Գինն է 60 կոպ.

Մասն բ. Ասիա, Աֆրիկա, Ամերիկա և Աւստրալիա. 5-րդ տարւայ դասընթաց: Բաղմաթիւ նկարներով. Գինն է 65 կ.

Մասն գ. Աւերպա. 6-րդ տարւայ դասընթաց (պատրաստ է տպագրութեան համար):

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

1-ին գրքոյկ. — Հրաբուլղի, երկրաշարժ, հէյզեր, — 20 կոպ.

2-րդ գրքոյկ. Չինապատ լեռներ, — 20 կոպ. *)
Դիմել գրաժանառներին, կամ կազմողին՝ թիֆլիս, Ներսիսեան դպրոց:

* Մանօթ. Այս գրքոյկի բովանդակութեան մէջ դուրս են մնացած հետևեալ ծանօթութիւնները՝

*) Առնւած է պ. Ե. Թաւարբէգեանի «Հայրենագիտութիւն» (Կովկաս) գրքից:

**) Առնւած են «Գորբունով-Պոսազովի» Աշխ. ընթերցարանից:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0423045

20205